

e-ISSN: 2630-631X

Article Type

Research Article

Subject Area

History Of Art

Vol: 8 Issue: 59

Year: 2022 MAY

Pp: 908-926

Arrival

11 March 2022

Published

30 May 2022

Article ID 62374

Doi Number

<http://dx.doi.org/10.292>

28/smryj.62374

How to Cite This

Article

Toruk, F. (2022). “

Seyahatnamelerde

Çerkeş”, International

Social Mentality and

Researcher Thinkers

Journal, (Issn:2630-

631X) 8(59): 908-926

Social Mentality And
Researcher Thinkers is
licensed under a

Creative Commons

Attribution-

NonCommercial 4.0

International License.

Seyahatnamelerde Çerkeş

Çerkeş In Travelogues

Ferruh TORUK¹ ¹ Öğr.Gör. Yozgat Bozok Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Restorasyon Anabilim Dalı, Yozgat, Türkiye

ÖZET

17-19.yüzyılda Anadolu'yu da gezen Müslüman ve Avrupalı seyyahların yazdıkları seyahatnameler, hatıra ve günlük tarzında olmakla birlikte, özel bir önem taşımaktadır. Hümanizm ve Rönesans çağının insanları, bilgi ve görüşlerini arttırmak, kendilerini daha iyi yetiştirmek için çoğu zaman belli bölgelere seyahat etmişlerdir. Bu ve benzeri nedenlerle 17. yüzyılda Anadolu'nun çoğu bölgelerini ziyaret eden başta Evliya Çelebi ve Fransız Tavernier ile 19. yüzyılda ise Fransız Cuinet, İngiliz Morier, Alman Mordtmann, Leonhard ve Hunger gibi bu seyyahların bilgin ve hümanist kişiler olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda belirttiğimiz seyyahlar, İstanbul'a da uzanan İpek Yolu güzergâhını izleyerek Anadolu'ya yaptıkları gezilerde başta köy, kasaba ve kentler ile bu yerleşimlerde yaşayan insanların sosyo-kültürel yapısını anlatmaktadır. Bu çalışmada bahsi geçen seyyahların hayatından ve seyahatnamelerinden kısaca bahsedildikten sonra, İstanbul'dan, Üsküdar, Calcoidonia (Kadıköy), Maltepe, Diachidissa (Darica), Nicomedia (İzmit), Sanbanginch (Sabanca), Gene (Geyve), Tarachi (Taraklı), Gohenuch (Göynük), Dibech (Dibeklitaş), Boly (Bolu), Giagaiol (Yeniçağ), İerarda (Gerede) Camaraly (Hamamlı-İsmet Paşa) ve Busoli'ni ye (Çerkeş) ve oradan da Caraguire'dan (Atkaracalar) Kurşunlu, Koçhisar (İlgaz), Totia (Tosya), Cacompar (Hacıhamza), Ottomagich (Osmancık) Cagionde (Gümüşhacı), Merzuchan (Merzifon), Hiladich (Ladik), Sepetli ve Aieti (Hayati Köyü), Niksar üzerinden doğuya devam ettikleri bilinmektedir. Bu yazıda yukarıda belirtilen seyyahların, Çankırı İli Çerkeş ilçesi hakkındaki gözlemlerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çerkeş, Tavernier, Mordtmann, Leonhard, Cuinet

ABSTRACT

The travel books written by Muslim and European travellers who also visited Anatolia in the 17th-19th centuries are of special importance, although they are in the style of memoirs and diaries. People of the age of humanism and the Renaissance often travelled to certain regions in order to increase their knowledge-views and to raise themselves better. For these and similar reasons, we can say that these travellers, especially Evliya Çelebi and French Tavernier, who visited most parts of Anatolia in the 17th century, and French Cuinet, English Morier, German Mordtmann, Leonhard and Hunger in the 19th century, were generous and humanist people. The travellers we mentioned above describe the socio-cultural structure of the villages, towns and cities, and the people living in these settlements, on their trips to Anatolia by following the Silk Road route to Istanbul. After briefly mentioning the lives and travel books of the travellers mentioned in this study, it is known that they go through eastern parts, passing through Istanbul, Üsküdar, Calcoidonia (Kadıköy), Maltepe, Diachidissa (Darica), Nicomedia (İzmit), Sanbanginch (Sabanca), Gene (Geyve), Tarachi (Taraklı), Eat Gohenuch (Göynük), Dibech (Dibeklitaş), Boly (Bolu), Giagaiol (Yeniçağ), İerarda (Gerede) Camaraly (Hamamlı-İsmet Paşa) and Busoli (Çerkeş) and then from Caraguire (Atkaracalar) Kurşunlu. It is known that they continued to the east via Koçhisar (İlgaz), Totia (Tosya), Cacompar (Hacıhamza), Ottomagich (Osmancık) Cagionde (Gümüşhacı), Merzuchan (Merzifon), Hiladich (Ladik), Sepetli and Aieti (Hayati Village), Niksar. In this article, the observations of the above-mentioned travellers about Çerkeş district of Çankırı are given.

Keywords: Çerkeş, Tavernier, Mordtmann, Leonhard, Cuinet

GİRİŞ

Başka insanlarla tanışma, ilginç ve yeni yerler görme insanın doğasında hep var olmuştur. Çoğu zaman: “Çok okuyan mı çok gezen mi bilir?” sorusunun cevabı burada aranmalıdır. Bu bağlamda gezme eylemi, her dönem devam etmiş ve seyyahların gözlemlerini başka insanlarla paylaşma arzusu seyahatnameleri ortaya çıkarmıştır.

Seyahatnameler; mimarlık tarihi, sanat tarihi, sosyoloji, halk bilim ve tarih çalışmalarının önemli kaynaklarıdır. Genelde bağımsız olarak seyahat eden seyyahlar, olayları ve kahramanları tarihi süreç içerisinde aktaran vakanüvislerin, ihmal ettikleri pek çok bilgiyi verme şansına da sahip olmuşlardır. Seyyahlar; bir taraftan seyahat ettikleri kentlerde yaşayan insanların (Müslüman ve Gayr-i Müslim) dini, sosyal ve kültürel durumlarını da ortaya koymuş, hatta kendi ülkeleri ile karşılaştırmışlardır. Seyahatler ilk coğrafi keşifler, sanayi-endüstri devrimi ile birlikte Avrupa'ya taşınan zenginlikler sayesinde yeni bir boyut kazanmıştır. Keşiflerle birlikte zenginlikler, bütünüyle ekonomik dengeleri değiştirmiş olmakla birlikte; kısa yoldan servetlerini artırma peşindeki Avrupalı aristokratların iş birliği sonrasında seyahatler daha fazla ve sıklıkla yapılır olmuştur. Ardı ardına gelen coğrafi keşifler sonrası çeşitli yollarla elde edilen zenginlikler, Avrupa'da kendi modasını yaratmış, -bu modanın etkisiyle de olmalı ki- seyahatnameler yayımlanması başlamıştır. Bu dönemin, Avrupalı yeni aydın insan tipi; kültür, sanat, felsefe ve bilim alanında, araştırma ve gözleme dayalı bilgiyi önemseyen, şüpheci, pozitivist ve rasyonalist olma yoluna girmiştir. Bu durum aynı zamanda Avrupa kültürünün ve biliminin yeniden inşasını zorunlu hale getirmiş ve bu yeniden inşa çabaları seyahatnameler açısından yeni bir dönemin açılmasına neden olmuştur. Değişik coğrafyalarda dolaşan seyyahlara ait en erken gezi notları Antik Döneme kadar uzanmakta olup, süreç içerisinde seyahatlerin yapılaş şekli ve amaçları değişmiş olsa da gezginlerin seyahatleri sürekli devam etmiştir. Anadolu, Antik Dönemden

itibaren Asya ve Avrupa arasında stratejik özelliklere sahip olması nedeniyle, özellikle 16-19 yüzyılda çok sayıda gezgin, jeolog, haritacı ve doğa bilimcilerin geçici de olsa uğrak noktası olmuştur.

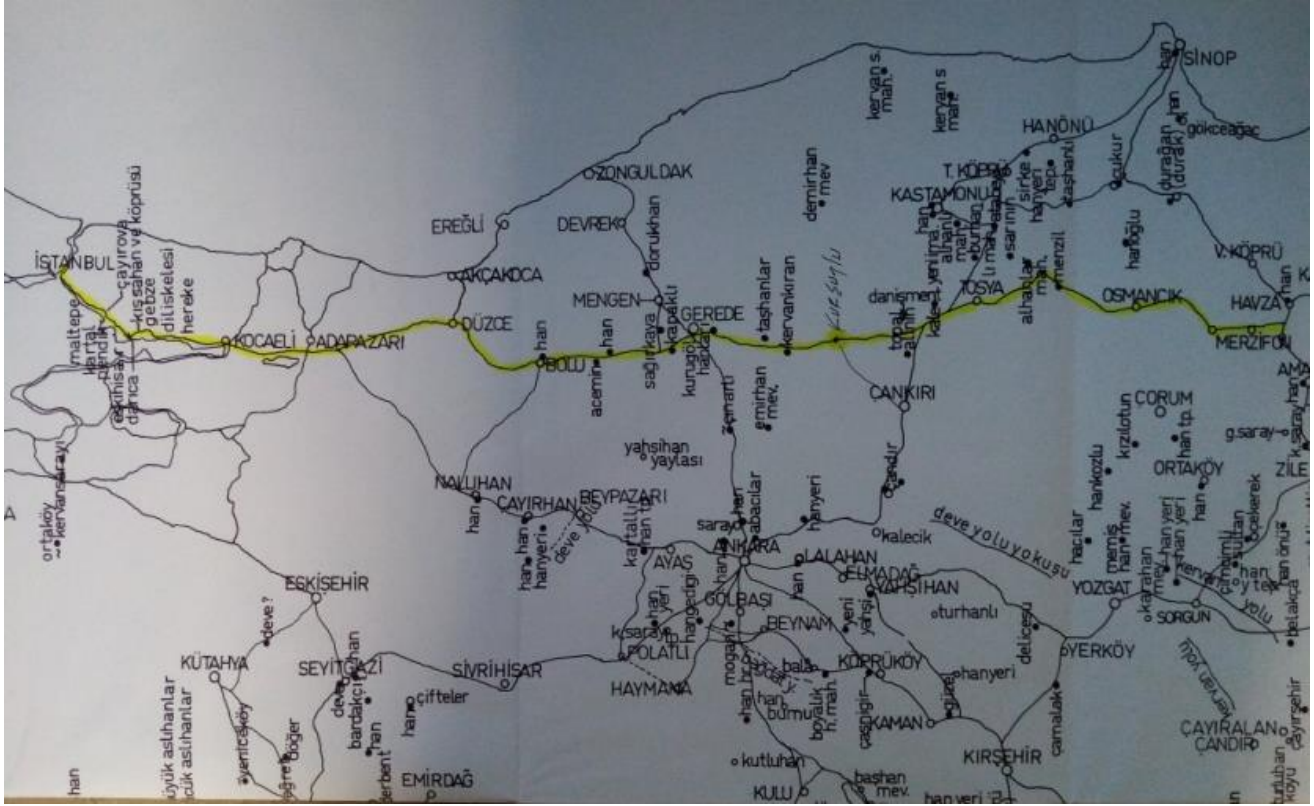
Seyahatnameler basit haritalar olmaktan ziyade, sonraki araştırmacılara önemli bilgiler aktarmanın yanı sıra, çoğu zaman yanlı bilgiler de sunduğu için bu tip bilgilerin mutlaka diğer kaynaklarla karşılaştırılması da gerekmektedir. Özellikle görsel malzemeler bakımından zengin olan seyahatnamelerde çoğu zaman tam açıklayıcı bilgiler de bulunmaktadır. Seyahatnamelerde kimi zaman yer alan küçük ölçekli haritalar, Anadolu coğrafyasına azımsanamayacak önemde katkı sağlarken; kentlerin yer yer fiziki yapısının da tanımlanmasını kolaylaştırmaktadır.

Osmanlı coğrafyası ve insanların dışarıdan nasıl olduklarını aksettiren seyahatnameler, Osmanlı Dönemi sosyo-kültürel, siyasi, dini, iktisadi ve tarih araştırmaları için de vazgeçilmez eserler arasındadır. Son zamanlarda seyahatnamelere olan ilginin artması bu metinlerin günümüzde ne işe yarayabilecekleri sorusunu da beraberinde getirmiştir. Böylesi bir soruya ilk yanıt, yazarların yaşadıkları zamanları ve mekânları anlatırken sundukları kişisel serüvenin çekiciliğidir. Bu bağlamda seyyah kendisiyle özleştirdiği bir serüveni, kelimelerin egzotizmi ve yaşananların büyüleyiciliği içinde aktarmaktadır. Böylece seyyahlar kişilikleri, işlevleri, aidiyetleri ve dahası yaşadıkları dönem aracılığı ile tanıklık ettiği toplumla, günümüzün okurları arasında bir yansıtıcı görev üstlenmektedir (Toruk, 2008: 232). Burada sorun seyyahın gerçekliğin yanında mı, yoksa o gerçekliğin yorumlanmasının yanında mı yer alacağıdır. Burada çoğu yorumun bir çarpıtma olduğunu ve güvenin asla mutlak bir ölçü oluşturmadığını da ifade ederek; seyahatnamelerde günlük şeklindeki yorumlarda değişmez bir gerçekliğin belli oranda da olsa bazı parçalarına ulaşılmaktadır. Batılı seyahatnamelerin bir kısmında İslam coğrafyası, Osmanlı-Türk kimliği, yeterince değerlendirilmemiş; Osmanlı coğrafyasının ucuz bir hammadde deposu, geniş bir pazar ve hatta sömürülmesi gereken topraklar olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır. 1838-1878 yılları arasında öncülüğünü seyyahların yaptığı, Osmanlı devletini yarı sömürge haline getirme, ekonomik ve siyasi kültürel nüfuz alanlarına bölme çabaları da bilindiği üzere sürdürülmüştür. Osmanlı'nın son yıllarında; kurumsallaşmış, imtiyazlı ticari kuruluşların, misyonerlik odaklı örgütlerinin ve konsoloslukların ayrılıkçı faaliyetleri devam ettirilmiştir. Türklere karşı bilinçaltındaki gelişigüzel bilgiler sonrası oluşan ön yargılı, abartılı ve asılsız ifadelerle dolu yazılmış seyahatnameler olduğu gibi; tarafsız yazılmış seyahatnameler de bulunmaktadır. Ön yargılı seyahatname yazan çoğu batılı seyyah ülkemize uzun yıllar kaldıklarında böylesi fikir ve ön yargılarının yanlış olduğunun farkına varmışlardır. Seyahatnamelerde Türklere, Müslümanlığa ve doğuya karşı ön yargılı, düşmanca ve abartılı ifadelerin kullanılmadığı tarafsız, objektif, dahası iyi niyetli, ön yargısız ve gözleme dayalı anlatımları da fazlasıyla bulunmak mümkündür. Bu bağlamda seyahatnamelerden nasıl sonuç çıkartabiliriz? sorusuna cevap bulunması sonrasında; Çerkeş'i ziyaret etmiş olan seyyahlar da dahil batılı seyyahların Osmanlı ülkesine gönderiliş amaçlarının tekrar düşünülmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Seyahatnamelerin üstlenmiş olduğu en önemli görevlerden biri de Osmanlı kültürünü, yaşam tarzını Avrupa'ya taşımış olmalarıdır. Özellikle giyimde beslenmede mimaride vb. bu etkiler kendisini hissettirmiştir.

Seyahatnameler okurlarına bilgi veren kaynaklar olarak algılanmamalıdır. Bu nedenle seyahatnameler; yaşadığımız köy, kasaba ya da kentin sosyo-kültürel değer yargıları, inançları, dünya görüşünün; bizden farklı bir yabancının belleğinin silueti olarak zamanımıza yansımış halidir. Seyyahlar gezip dolaştıkları yerlerde her yeri, her şeyi büyük bir merakla izleyip, inceleyen, araştıran, zamanın ve mekânın canlı tanıkları olmuşlardır. Yıllardır aynı yerde, aynı şehirde yaşayan bir insanın kendi çevresinde farkında olmadığı veya göremediği bir olguyu, durumu seyyahlar değişik ortamlardan ve kültürlerden geldikleri için daha iyi görmüşler, birçok konuyu ayrıntıları ile gözler önüne sermişlerdir. Tarih biliminde ve diğer araştırmalarda seyahatnamelerden yararlanılırken, çevrenin ve zamanın koşulları detaylı olarak araştırılmalıdır. Seyahatnameler eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmeli ve devamında da sağlam belgeler olarak kullanılmalıdır. Bu eserler büyük oranda, olayları çarpıtma çabasına rağmen, çoğu zaman da durumları saptama başarısını göstermiştir. Bilinen ya da bilinmeyenlerin aktarıcıları diyebileceğimiz seyahatnameler, görüntüyü yansıtan bir ayna olarak bilindiklerinden, bunlarda yazılmış olanları irdelemenin özünde, okura mümkün düzeltmelerle sunabilmek yer almalıdır.

Anadolu'dan da geçen İpek Yolu güzergâhını da (Akdağ, 1959: 415; Tuncer, 2007: 11-67; Cahen, 1979: 191; Özergin, 1985: 7; Eravşar, 2000: 3) çoğu zaman izleyerek; batıdan doğuya giden Evliya Çelebi ve yukarıda belirttiğimiz kimi Avrupalı seyyahların, farklı nedenlerle de olsa İstanbul dan, Üsküdar, Calcoïdonia (Kadıköy), Maltepe, Diachidissa (Darıca), Nicomedia (İzmit), Sanbanginch (Sabanca), Gene (Geyve), Tarachi (Taraklı), Gohenuch (Göynük), Dibeç (Dibektaş), Boly (Bolu), Giagaiol (Yeniçağ), İerarda (Gerede) Camaraly (Hamamlı-İsmet Paşa) ve Busoli'ni (Çerkeş), (Evliya Çelebi, 1971: 203-338; 1999: 76-95; Tavernier, 2006: 43-55; Morier, 1812: 351; Mordtmann, 1925: 242-391; 1998: 63-64; Leonhard, 1905:149-150; 1915: 56-57; Cuinet, 1897: 342-360; Hunger, 1996: 50, 52, 118-123, 134-135, 173; French, 1974: 144-

149; 1988: 65, 68, 122; 1997: 123-124, 195-196, 275; Tuncer 2007: 38; Toruk 2008:17-18, 22-23, 27-28, 40, 53-54, 62-64, 72,-73) ziyaret ettikten sonra Caraguire'i (Atkaracalar) ve Kurşunlu üzerinden doğuya doğru yollarına devam ettikleri bilinmektedir. Bursa-Tebriz arasında işleyen İpek Yolu Çerkeş-Kurşunlu ve Tosya'dan da geçerek devam etmektedir (Ramsey, 1960: 216-280). Bu yol aynı zamanda doğuya yapılan seferlerde de kullanılmıştır. Bu ana yoldan başka Tosya-Kastamonu ve Sinop arasında yer alan diğer tali yol ise Çankırı'nın Sinop limanına açılan kapısı konumunda olup, 13. yüzyıldan itibaren Çankırı ve çevresinde üretilen ürünlerin ticaretinde önemli rol üstlenmiştir (Çizim 1) (Toruk, 2009: 723).

Çizim 1: 19. Yüzyılda İpek Yolu Güzergâhı (Tuncer, 2007)

Çerkeş'in de, Anadolu'dan geçen İpek Yolu ve haclı seferleri esnasında kullanılan yol güzergâhında, (İnalçık, 2008: 222-225; Çınar vd., 2018: 12-150; Akarsu, 2021: 133-147; Turan, 1946: 471-496; Tuncer, 2007: 39, 50, 139-141; Aykut, 1984: 246; Yurdaydın, 1976: 31; Yerasimos, 1991: 130-132) tali yol diyebileceğimiz ve ana yollara göre daha az işlek olan kuzey-güney ticaret yolunda (yukarıda belirtilen Sinop-Ankara, Ankara-Kızılcahamam güzergâhını takip eden yol ağında) bulunması (Kiepert, 1863: 307-323; 1902: 2-3; 1913a: 535-546; 1913b: 46-51; Tanrıku, 2014: 189-205; Cantay, 2006: 40-49; Müderrisoğlu, 2006: 601-610; Ökse, 2005: 15-32; Yılmaz, 1990: 2, 12-17) üzerinde durulması gereken bir başka husustur Osmanlılar, Roma-Bizans döneminde Güney-Kuzey-Merkez olarak üç ana güzergâha ayrılan yolları Sağ, Orta ve Sol Kol güzergâhları olarak devam ettirmişlerdir (Çetin, 2017: 4; Güven, 2020: 70). İpek Yolu'nun bir kolunun, Roma Yolu olarak da bilinen Çerkeş-Kurşunlu-Çankırı-Ankara-Çorum-Amasya ve Tokat istikâmetini takip ederek Erzurum'a ulaştığı ve oradan da Aras Vadisi'ne uzandığı (İnalçık, 1960: 5; French: 1974: 144-149; 1988: 275) düşünüldüğünde; Çerkeş'in tarihte önemli bir menzil olduğu (Elbol 2008: 24-30; Kankal, 2009: 17-27, 39-41, 57-60, 90-91, 193-196) ve bu durumun ilçenin mimari, ekonomi ve folkloru gibi konularda, çevresindeki yerleşimlere göre daha da kalkınmış olmasına katkı sağladığı söylenebilir. Bu durum aynı zamanda seyyahların burayı ziyaret etmelerine de vesile olmuştur.

sağlandığından bu durum Çankırı için ticari ve ekonomik canlanmaya sebep olmaktadır. Sinop ve İnebolu'nun ticari hareketliliği kimi Çankırı'ya ekonomik girdi sağlamaktayken, zamanla ticari akışın Samsun ve Trabzon'a yönelmesi Çankırı ekonomisi için kayıp olmuştur. Ayrıca Çankırı'nın, doğu-batı istikametinde işleyen ve Üsküdar'dan başlayıp, Gebze, İzmit, Bolu, Tosya, Merzifon, Lâdik, Niksar, Aşkale, Erzurum yoluyla ve bir diğer kolla Tebriz'e ulaşan ticaret yolu hattında da yer almıyor olması, Çankırı için ticari ve ekonomik bir kayıp olmuştur. Bursa-Tebriz arasındaki İpek Yolu güzergâhı ve Tosya, Kastamonu, Sinop arasında yer alan tali yolun Çankırı üzerinden Sinop Limanı'na ulaşması Çankırı için önemli olmuştur (Toruk, 2009: 722-723). Bölgede üretilen ürünler; (tiftik, tuz, hububat, kilim, örtü vb.) öncelikle İnebolu ve Ankara'ya götürülmekte ve oradan yurt dışı pazarlarına gönderilmektedir. Ancak buna rağmen komşu vilayetlerle yapılan iç ticarete dair verileri tam olarak yansıtan bir kayıt bulunmamaktadır (Cuinet, 1879: 548). Kalecik kazasında bal, balmumu, küçük ve büyük baş hayvancılık da bölge gelirlerine katkı sağlamaktadır. Hayvancılığın kazaya yıllık gelir olarak katkısı ortalama 844.086 kuruşu bulmaktadır. Ayrıca, Çankırı'ya 40 km. uzaklıktaki Ilgaz'da tiftik ve yün giysiler üretmek için kurulmuş bir fabrika mevcuttur (Cuinet, 1879: 549). Burada üretilen ürünlerde küçük vagonlu yük trenleriyle Ankara'ya ve yurdun değişik kentlerine nakledilmektedir. Kayıtlarda bu ürünlerin İran'a da gönderildiği bilgisi yer almaktadır. Ilgaz'ın Karadeniz'den Anadolu içlerine ve Ege Bölgesi'ne uzanan yollar üzerinde olması ticarete gelişimine olanak sağlamıştır. Çerkeş'in Ilgaz, Çankırı, İnebolu ve Kastamonu'ya yakınlığı ve ulaşım ağları üzerindeki konumu sayesinde ürettiği ürünleri göndereceği pazarlara kolay ulaşım sağlamıştır (Cuinet, 1879: 557).

ÇERKEŞ' E UĞRAYAN SEYYAHLAR

Çerkeş, 17. yüzyılda Evliya Çelebi, Fransız Tavernier ve 19. yüzyılda ise batılı seyyahlardan; Morier, Mordtmann, Cuinet, Leonhard ve Hunger tarafından ziyaret edilmiştir.

Evliya Çelebi, 17. yüzyıl içinde önemli bir seyyah olan Evliya Çelebi'nin (Baysun, 1948: 400-412; Adsız, 1971: 1-12) seyahatnamesinin 3. cildinde İstanbul'dan başlayan ve tarihini de verdiği dört seyahati vardır (Evliya Çelebi, 1970). Bunlardan ilki İstanbul'dan Bursa'ya, ikincisi İstanbul'dan İzmit'e, üçüncüsü İstanbul'dan-Trabzon-Batum'a deniz yoluyla yaptığı seyahat olup, dördüncüsü ise bu çalışmayı da ilgilendiren İstanbul'dan başlayıp, Kuzey Anadolu'dan (Sabanca, Hendek, Düzce, Gerede, Bolu, Dörtdivan, Karagöl, Çerkeş, Karacalar, Koçhisar, Ilgaz, Tosya, Hacı Hamza, Osmancık, Direklibel, Hacıköy, Kerkiraz, Amasya vb.) doğuya Erzurum'a buradan da Tebriz-Revan ve Bakü'ye yaptığı seyahatidir (Evliya Çelebi, 1999: 88-95; Adsız, 1971: 203-230; Cantay, 2006: 43; Toruk, 2008: 17).

Evliya Çelebi'nin H1050/M1640 yılının Şaban ayından başlayarak gerçekleştirdiği 3. yolculuğu ise yine deniz yoluyla Trabzon-Batum'a gittiği seyahattir. Bu seyahati 17. yüzyılda Karadeniz kıyılarında yer alan liman, şehir ve kalelerin o dönem ki durumları hakkında bilgi edinmemize yardımcı olmuştur. Evliya Çelebi'nin deniz yoluyla yapmış olduğu bu seyahatindeki bilgiler, M.Ö. 1 ve M.S 1. yüzyıllar arasında Amasya'lı coğrafyacı Strabon'un bu kıyılarda yaptığı seyahati esnasında verdiği bilgileri hatırlatmaktadır (Strabon, 1969: 2-3, 16-19). Bilindiği üzere Strabon'da İstanbul Boğazı'ndan yola çıkarak; Karadeniz limanlarını birer birer ziyaret etmiştir. Evliya Çelebi; kaleler, cami, han, çarşı, bedesten vb. hatta uğradığı bölgelerin halkını, halkın giydiği kıyafetleri, gelenekleri, hatta o bölgenin hangi sancağa bağlı olduğunu, yapıları, yapıların banilerini, harap ya da iyi durumda olup olmadıklarını, bölgenin ticari yapısını da vurgulayacak şekilde önemli bilgiler yer almaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere Evliya Çelebi'nin konumuzu da ilgilendiren 4. seyahati, batıdan doğuya uzanan karayolu menzili ile yaptığı yolculuğudur. 1645 yılı recep ayının 1. günü, Defterdar zade Mehmet Paşa (Mülayim, 2011: 9-14; Sönmez, 2012: 87-110) ile Erzurum'a gitmek üzere çıktığı bu seyahatini görevli olarak gerçekleştirmiştir. Seyyah, yolculuğu esnasında mektupları, verilen hediyeleri yerlerine ulaştırmaya çalışmakla kalmamış, Erzurum'a vardıklarında burada gümrükte görevli olarak kısa bir süre çalışmış ve sonra da Erzurum'dan tekrar yola çıkarak; Tebriz, Revan ve Bakü'ye kadar gitmiştir (Evliya Çelebi, 1971: 203-305). Bu yolculuk yaklaşık 7 yıl sürmüş olup, H1057/M1647'de tamamlanmıştır. Yolculuğunda çalışma konumuz Çerkeş'ten de geçen seyyahın, seyahati boyunca Erzurum'a kadar 28 köy, 7 kasaba, 6 kale, 3 çiftlik konağı, 5 belen-derbentte uğradıktan sonra Erzurum'a vardıklarını bildirmesi önemlidir. Evliya Çelebi, Erzurum'a giderken ziyaret ettiği bu yerleşimlerde gördüğü çoğu şeyi, seyahatnamesinde yer vermiştir. Özellikle külliye, hanlar, çarşılar, kaleler ve pazar yerleri (Düzce pazarı, Çankırı Kalesi, Çerkeş pazarı, Menzili Koçhisar, Karacalar vb.) anlatmıştır. Daha sonra ele alınacak Çerkeş başta olmak üzere, Gerede-i Nahiye Kalesi, Hacı Hamza Köyü, Sarmaşık Kaya Geçidi'ni, Osmancık Kalesi'ni Tosya şehrini, Çengelli Beli, Korkun Kayası Konağını, Salot Beli ve Direkli Bel gibi gördüğü birçok yer hakkında kıymetli bilgilere yer vermiştir. Evliya Çelebi, görevli olarak yaptığı Erzurum seyahatinde işittikleri ve öğrendikleri dışında az da olsa kendi fikirlerini de -biraz abartılı da olsa- not etmiştir. Bu seyahati sırasında Sakarya Nehri Erve Kasabası yakınından Karadeniz'e dökülen Sapanca Gölü'nden de bahsetmesi hatta, Erzurum'a gelirken İstanbul'dan başlayarak, Sahta Köyü'ne kadar olan bölgelerin topografik durumunu

anlatması da coğrafya disiplini açısından önemlidir. Seyyah, Erzurum'dan sonra doğuya giderken menzil, kale ve konak yerlerinin de nereler olduğunu belirtmektedir. Evliya'nın, 4. seyahati olarak bilinen bu yolculuğunda, Sarı Kayalar üzerindeki Şuşik Kalesi'ni, sınırlarımız dışında Büyük Karabağ, Gence Şehri, Bakü Kalesi, Koşlunca Beli, Aras Şehri Kalesi gibi yerleşimler hakkında da geniş bilgilere yer vermektedir (Evliya Çelebi, 1971: 302-304). Seyyah, yukarıda bahsettiğimiz Erzurum- Bakü yolculuğunda İstanbul'dan 1645 yılı Ağustos ayında Defterdar Mehmet Paşa ile yola çıktığında, Gebze, Hereke, İzmit Kalesi, Sabanca Koca Köyü, Sabanca Gölü, Menzil-i Hendek, Üskübi (Konuralp), Menzil-i Düzce Pazar, Germab-i Bolu, Evsaf-ı Kasaba-i Gerede, Dörtdivan, Menzil-i Karagöl, Menzil-i Karye-i Bayındır, Hamamlı Boğazı, Menzil-i Kasaba-i Çerkeş, Menzil-i Karye-i Karacalar ve Menzil-i Karye-i Koçhisar üzerinden Tosya, Menzil-i Karye-i Hacı Hamza Köyü, Evsaf-ı Kal' a i Musanna Osmancık, Direkli Bel, Menzil-i Karye-i Hacı Köy, Menzil-i Karye-i Kerkiraz ve Amasya'dan doğuya yani Erzurum'a ulaşmışlardır (Evliya Çelebi 1971: 203-226; 1999: 88-95). Gerede üzerinden Dörtdivan'a oradan da bugün Çerkeş İlçesi' ne bağlı Bayındır Köyü' ne 8 saat gibi bir sürede geldiklerini ifade eden seyyah, burasının mamur köylerden olup, Bolu Nahiyesi ne bağlı 150 akçalık bir kaza olduğunu ve hatta Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in bu diyar halkına baş eğdirinceye kadar çok zorlandığını da ifade etmekte ve burasının bağlı-bahçeli bir kasaba olduğunu, üst damları tahta örtülü 300 hanesi ve bol miktarda misafirhanelerinin bulunduğunu (köy odası) ve bu misafirhanelerde binek hayvanları için yapılmış olan ahırlarında (Atlık) yer aldığını hatta bu misafirhanelerde paralı kalındığını, böylece köy halkı için bu durumun bir ekonomik kazanca dönüştürüldüğünü söylemekte ve köyün su ve samanının yeterli olmadığını da belirtmektedir (Numan, 1981: 591-607; Karakaya, 2017: 8-96; Aksakal, 2019: 292-308).

Evliya Çelebi, bahsetmiş olduğu ve 8 saatte ulaştıkları Bayındır Köyü'nden hareketle Hamamlı Boğazı denen dar ve korkunç bir boğazı bin güçlük ve sıkıntı ile geçerek 9 saatlik bir yolculuktan sonra Çerkeş'e geldiklerini ve burasının Çankırı Sancağı'na bağlı Subaşılık ve 150 akçalık kaza ve hatta Yeniçeri Serdari, Sipahi kethüda yeri olduğunu da belirtmekte ve: "... şehir bir bayır dibinde olup, 300 evli, 1 camii, 1 hamam, 40-50 dükkanlı bir beldeciktir. Amma Sultan dördüncü Murat Han efendimizin musahibi Silahdâr Mustafa Paşa yüz elli ocaklı ve yüz dükkânlı bir han-ı azim inşa edüp kasaba ı ma mûr etmiştir. Lakin ömr vefa etmemek ile kiremit örtülü kalmıştır. Haftada bir kerre cem-i kur'a halkı cem olup, azim pazarı durur" (Adsız, 1971: 218; Evliya Çelebi, 1999: 92) demektedir. 1896 tarihli Kastamonu salnamesinde ise Çerkeş'in; 5 mahalleden oluştuğu ve toplamda 527 haneden ibaret olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin de bahsetmiş olduğu cami burada da IV. Murat Cami olarak ifade edilmiştir (Türkoğlu, 1999: 479, 489, 514). Evliya, buradan 7 saat gibi bir yolculuktan sonra mamur köylerden geçerek Menzil' i Karye-i Karacalara geldiklerini belirtmekle kalmamış, Karacalar kuşağının çok meşhur olduğunu da vurgulamaktadır (Evliya Çelebi, 1971: 218-219; 1999: 92-93; Devellioğlu, 1993). Seyyah Atkaracalar'ı da ziyaret ettikten sonra 9 saat gibi bir yolculuğun ardından Menzil-i Karye-i Koçhisar'a (İlgaz) geldiklerini ve Koçhisar için de: "... Kankırı hükmünde kazadır. Nahiyeleri mamurdur. Kal'asını Rum keferesi elinden 709 (M 1309) tarihinde Osman Gazi fethetmiştir ..." derken; bir daha keferesi (kâfirlere) durak olmasın diye kaleyi, Osman Gazi'nin temelinden yıktırdığını da belirtirken; Koçhisar'ın tek camili mamur köy olduğunu ve hatta: "*Kangırı Koçhisarı*" dendiğini de yazmaktadır (Evliya Çelebi 1971: 219; 1999: 93). Evliya Çelebi ve Defterdarzade Mehmet Paşa, İlgaz' dan sonra Erzurum'a ve oradan da Bakü'ye ulaşmak için önce Tosya, Hacı Hamza ve Osmancık üzerinden, Direklibel, Hacıköy, Kerkiraz, daha sonra Amasya'ya ve oradan da Niksar'a ulaşmışlardır. Seyyah, Tosya, Hacı Hamza, Osmancık ve Kalesi ile Koyun baba ve Türbesi'nden de bahsettikten sonra Amasya'ya geniş bir bölüm ayırmıştır (Evliya Çelebi, 1971: 219-236; 1999: 94-101).

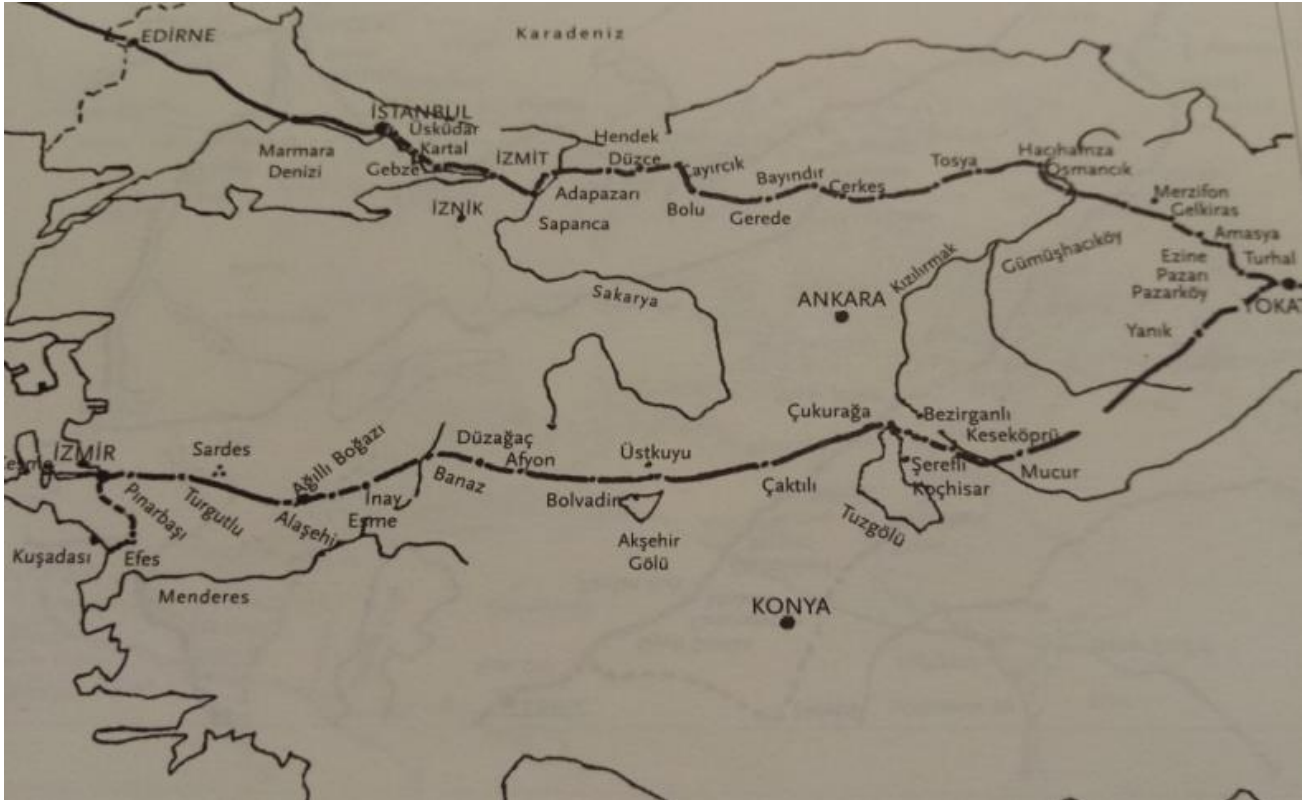
Jean Baptiste Tavernier, 1605'de Paris'te doğmuş olan Tavernier; Anvers'den göç etmiş coğrafya haritalarının ticaretini yapan Protestan bir babanın oğludur. Seyyahın, 20 yaşların da babasının da işi gereği seyahatlere başladığı bilinmektedir. Henüz 22 yaşında iken Almanya, Fransa, İngiltere, Hollanda, İsviçre, Lehistan, İtalya ve Macaristan'ın en güzel yerlerini görmüştür (Tavernier 2006: 10-11). Seyyahın, bu yıllarda orduya girmek istemesinin, Macaristan kralının, naibine 4 yıl boyunca nedimlik yapması ile ilişkili olduğu da anlaşılmaktadır.

Seyahat etme tutkusunun daha ağır bastığı bilinen seyyahın, bu yıllarda İtalya'ya gittiği ve buradan da III. Ferdinand'ın taç giyme törenine katılmak için Resenburg'a geçtiği ve sonrasında da ilk kez İstanbul'u görme fırsatı bulduğu bilinmektedir. Resenburg'da tören esnasında Peder Joseph adında birinin ona, İstanbul'dan geçerek kutsal topraklara gidecek, Chapes ve Saint Lieb isimli iki Fransız soylusuna eşlik etmek üzere öneride bulunduğu da bilinmektedir. III. Ferdinand'ın, İran ile ilgilenen ilk Fransız devlet adamı olması da bu teklifte etken olmuş olmalıdır. İsfahan'da var olan tek tük dinsel misyonların da Portekizlilerin elinde olması da seyyahın bu bölgeyi ziyaret etmesini kaçınılmaz kılmıştır. Böylece bu gibi nedenlerle İran ve İsfahan'a yapılacak seyahatte, Tavernier'in de görevlendirilmesi düşünülmüş, fakat nedeni bilinmemekle birlikte seyyahın, Filistin'e gitmek için görevlendirildiği de yer alan bilgiler arasındadır (Tavernier, 2006: 12). Bu iki Fransız ile birlikte 1631 yılı başlarında yukarıda verdiğimiz amaç doğrultusunda İstanbul'a geldikten sonra

deniz yoluyla İskenderun' a gitmek için, buradan birlikte hareket ettikleri belirtilmekle beraber (Tavernier, 2006: 12), daha sonra seyahatin devamını küçük kardeşi Daniel ile gerçekleştirdiği de ifade edilmektedir (Tavernier, 2006: 15). Bu yıllarda İstanbul, Payitahta, IV. Murad -belki de henüz reşit olmamasından- bir iktidar mücadelesi içerisindeydi.

Seyyahın, Şubat 1632'de İsfahan'a ulaşmak için İstanbul'dan ayrılarak, Osmanlı'nın üst yolu diye bilinen ve aynı zamanda Kuzey Karadeniz' in güney hattı boyunca devam eden tarihi İpek Yolu'nun kimi tali güzergâhlarını da içine alan, Kartal, Gebze, İzmit, Sabanca, Ada (Adapazarı), Kankoli (Hendek), Düzce Pazarı, Sakarya Irmağı, Poia (Bolu), Gerrader (Gerede), Bendurlar (Bayındır) ve oradan da Carcues'e (Çerkeş) ve buradan da Karacalar'a (Karagalar ya da Kargeslar) geldiği bilinmektedir. Karacalar'dan sonra Koçhisar'a da uğrayarak Tosya üzerinden Acısensalu (Hacı Hamza Köyü), Osmancık, Azılar (Hacılar Köyü), Delkiras (Merzifon'un bir köyü olan Kerkiraz) Amasya, Aynapazarı (Ezine Pazarı), Turhal ve Tokat, Almus (Tokat'ın doğusunda bir köy), Enderes'e de (Suşehri) uğrayan seyyah, Erzurum üzerinden Kars, Karabağlar, Nahcivan, Revan ve Tebriz'e, oradan da İskenderun, Payas, Antakya, Halep, Necef ve Basra'ya gelmiş ve 1644'de de Şiraz yolu üzerinden nihayet İsfahan'a ulaşmıştır (Tavernier, 2006: 47-66).

Seyyahın 1684'te yetmiş dokuz yaşında iken bir Hindistan kumpanyası kurmak ve onu yönetmek için Brandenburg direktörü Freidrich Wilhelm ile görüştüğü ve anlaşma sağladığı için Paris'e döndüğü, fakat Prusya Sarayı'nın bu anlaşmaya destek vermediği, bu nedenle de anlaşmayı tek taraflı iptal ettiği de bilinen seyyahın, daha sonra yani 9 Temmuz 1687'de otuz bin liralık kefalet karşılığında İsviçre'ye gitmek üzere pasaport aldığı ve böylece burada emeklilik yıllarını yaşamaya hazırlandığı da bilinmektedir. Hatta bu arada Rusya üzerinden İran' a bir seyahat yaptığı da ifade edilmektedir (Tavernier, 2006: 27). Bu yıllarda yani 3 Şubat 1689'da Moskova'da Büyük Boyar Vasiliy Golitzin'in Smolensk'e gelerek Tavernier'in Rus topraklarına girişine izin verilmesinin talep edildiği bir mektubu, Rus yetkililerine sunması sonrasında, Rusya'ya giriş için gerekli pasaportu temin ettiği de anlaşılmaktadır. Tavernier'in 1689 Temmuz ayı içerisinde Moskova' da öldüğünün ifade edildiği bir yazı sonrası; 19. yüzyıl ortalarında bir bilim adamının Moskova'daki Protestan mezarlığında bulunduğu tarihi silinmiş "16. Jean Baptiste Tavernier" adını taşıyan bir mezar taşını tespit etmesi de mezarının bugün Moskova'da olduğunun bir kanıtıdır (Çizim 4). (Tavernier, 2006: 27)

Çizim 4: Tavernier'in İzlediği Güzergâh (Tavernier, 2006)

Seyyahın, İsfahan seyahatini içeren, *Les Six voyages* adlı eseri ilk kez 1676'da yayınlanan *La Nouvelle Relation du Serail*'dan kısa süre sonra çıkmıştır. 1679'da ise 3. baskısı (ekleri içeren üçüncü bir cilt ile birlikte) yayınlanmıştır. Seyahatnamenin 1679-1682 yılları arasında çıkan 4. baskısından başka, 1692, 1713 (Rouen), 1713 (Paris) ve son olarak ta 1724 tarihli baskıları da bulunmaktadır. 7 cilt halinde yayınlanan 1817 baskısı ise kısaltılmış şekliyle okurlara sunulmuştur (Tavernier, 1810: 8-9; 1980: 7-56; 1980: 15-16).

Seyyahın kardeşi ile İran'a gitmek için ilkbaharda İstanbul Üsküdar'dan başladığı yolculuğunda; Gerede üzerinden Bayındır'a ulaştığında burası için : “ ... *Bayındır bir dağa köyü ve bir kervansarayı vardır*” ifadesine yer vermekle birlikte, buradan Çerkeş'e de uğradığı bilinmekte, fakat notlarında Çerkeş hakkında: “ ... *Burası dağların ardında bir yer olup, iki kervansarayını bulunan küçük bir köydür*” diye verdiği (Tavernier, 2006: 50) bilgi dışında fazla bir şey yer almasa da, Tavernier'in ziyaretinden yaklaşık 10 yıl sonra ilçeyi ziyaret eden Ainsworth ise burasının 300 haneli olduğunu söylemektedir (Ainsworth, 1842: 109-110). Çerkeş, Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyyud-i Kadime Arşivi'nde yer alan 16. yüzyıl ortalarında hazırlanmış olan 81 Nolu Tahrir Defterine göre Çankırı Sancağı'na bağlı bir Nahiye olarak yer almakta olup, bu deftere göre 68 köyü olan bir yerleşimdir (Kankal, 2009: 55-57). 1521 tarihli Tahrir Defteri'nde burada belirttiğimiz 68 köyün toplam hane sayısı 2.029, mücennet sayısı 809 olarak yer almaktadır. 1578-1579 tarihli tahrirde ise bu köylerin toplam hane sayısı 3.208 iken mücennet sayısı 1.973 olarak gösterilmiştir (Kankal, 2009: 88-89). 1896 tarihli salnamede ise Çerkeş'in Karacalar Mahallesi (Hane sayısı: 142, zükûr “erkek”: 550, inâs “kadın”: 578), Okcular (hane sayısı: 133, zükûr 250, inâs 292), Kurtlar (Hane sayısı: 86, zükûr 217, inâs 255), İdris (Hane sayısı: 128, zükûr 496, inâs 490) ve Hamidiye Mahallesi (Hane sayısı: 38, zühûr 83, inâs 90) adıyla 5 mahallesinin yer aldığı ve toplamda 527 haneden ibaret, bu 5 mahallede yaşayanlarında 1596'nın erkek, 1705'nin kadın olduğu görülmektedir (Türkoğlu, 1999: 479-80) Aynı tarihli salnamede yukarıda verdiğimiz 5 mahalle dışında 52 karyesi ve Bayındır, Ovacık ve Karacaviran adıyla da 3 nahiyesi yer almaktadır (Türkoğlu, 1999: 479-489). 1869 tarihli daha erken bir salnamede ise 166 dükkân, 2 hamam, 3 han, 72 sıbyan mektebi, 2 zaviye 7 mescidi olduğu (Türkoğlu, 1999: 17), 1870 tarihi salnamede de 1869 tarihli salnamede yer alan yapı türleri ve sayıları değişmemektedir (Türkoğlu, 1999: 39). 1874 tarihli salnamede ise 1 manastır, 70 sıbyan mektebi, 2 zaviye, 1 medrese 81 mescit, 3 hamamın olduğu ifade edilmektedir (Türkoğlu, 1999: 137) Tavernier, Çerkeş'ten önce Atkaracalar'ı sonra Koçhisar'ı (İlgaz) ziyaret eden Tavernier buradan da Osmancık üzerinden doğu yolculuğuna devam etmiştir.

Andreas David Mordtmann, Doğu bilimcisi olarak bilinen Mordtmann 1811 yılında Hamburg'da doğmuştur (Mordtmann, 1925: 6-34; Eyice, 1995: 489-490; Görgün, 2005: 286; Bütüner, 2021: 531-532). Babasını 1829'da kaybetmesinin ardından kısa bir süre ilkokulda öğretmenliği yapmış, daha sonra Kuzey Alman Konfederasyonu'na bağlı Hamburg Federe Devleti diplomatlarından Karl Sievenking'in yardımı ile önce Hamburg Senatosu'nda, 1840'ta da Hamburg Kütüphanesi'nde görev almıştır (Bütüner, 2021: 539). Daha sonra coğrafyacı Karl Ritter'in tavsiyesiyle İstahri'nin, *Kitabü'l Mesalik ve'l memalik'inin* H. Möller tarafından 1839 yılında tıpkı baskısı yapılan bir nüshasını *Das Buch der Lander* başlığı ile 1845 yılında Hamburg kentinde Almanca'ya tercüme etmiştir. Bu çalışması ile Kiel Üniversitesi Felsefe Fakültesi tarafından kendisine doktora unvanı verildiği ve aynı yıl diplomat Sievenking'in gayretiyle İstanbul'da Alman Konsolosluğu'na tayin edildiği de bilinmektedir (Eyice, 1995: 489-490; Bütüner, 2021: 531-532; Pınar, 1998: 63-64). 1860'da yeni kurulan Ticaret Mahkemesi'nde hâkimlik yaptığı da bilinen seyyahın sonrasında yani 1877'de de Maarif Nazırı Münif Paşa tarafından Mektebi Mülkiye'nin coğrafya hocalığına tayin edilinceye kadar herhangi bir görev almayarak, kendisini ilmi çalışmalara verdiği bilinmektedir (Eyice, 1995: 489-490; Bütüner, 2021: 532). 31 Aralık 1879 tarihinde geçirdiği kalp krizi sonrası İstanbul'da vefat eden seyyahın, mezarı Feriköy Protestan Mezarlığı'nda yer almaktadır (Görgün, 2005: 286-287). Mordtmann'ın ilmi faaliyetlerinin belirginleştiği alanlardan ilki, çalışma konumuz ile de doğrudan ilişkili olan Anadolu'ya yaptığı seyahatlerdir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde gördüklerini detaylı şekilde notlar halinde kaydetmiş, özellikle mevcut yerleşim yerlerinin antik dönemle olan bağlantılarını ortaya çıkartmaya ve özgün adlarını tespit etmeye çalışan seyyahın, yoğunlaştığı diğer bir alanın ise nümizmatik olduğu anlaşılmaktadır. Seyyahın özellikle Sasani ve erken dönem İslam sikkeleri hakkında ilgi çekici makaleleri bulunduğu, Sasani sikkeleri ve Bizans kurşun mühürlerinden oluşan bir koleksiyona sahip olduğu da bilinmektedir. Seyyahın, 1925'de yayınlanan *Anatolien Skizzen und Reiserufe Aus Kleinasien (1850-1859)*, (*Anadolu, Küçük Asya'dan Betimlemeler ve Gezi Mektupları 1850-1859*) isimli seyahatnamesinin sunum ve girişi Franz Babinger tarafından yazılmıştır. Anadolu'yu gezen, araştıran ve 600 sayfalık Almanca bir eser yazan Mordtmann'ın bu eseri önemli bilgiler içermektedir. Mordtmann seyahatnamesinde Osmanlı Devleti'nde çeşitli etnik unsurların ve farklı din, dil ve ırka mensup insanların barış, huzur ve dayanışma içerisinde yaşadıklarını bildirerek, Osmanlı Devleti tebaasındaki Ermeni, Rum ve diğer etnik grupların da Türkler gibi yaşadıklarını ve Türkçe konuştuklarını gözlemlemiştir. Türkçe bilen ve aydın bir bakış açısına sahip Mordtmann'ın seyahatnamesinin ön kısmında seyyahın biyografisi ile kitap ve makalelerinin isimlerinin yer aldığı bir bölüm bulunmaktadır. Kuzey Anadolu Bölgesi'nin yarısını baştanbaşa dolaşan seyyah, gezi izlenimlerini Kuzeybatı Anadolu, Doğu Karadeniz-Kapadokya, Güney Marmara, Kuzeydoğu Anadolu, Bursa-Çanakkale, Bursa-Karadeniz başlıkları altında toplamaktadır. Seyahatnamenin son bölümünde ise seyyahın, Heinrich Barth ile yaptığı Trabzon-Üsküdar arasındaki geziler anlatılmaktadır.

Mordtmann'ın, seyahatnamesinde Anadolu gezisine 16 Aralık 1845' te Hamburg' dan yola çıkarak 25 Ocak 1846'da İstanbul'a, oradan da yukarıda da aktarıldığı gibi Evliya Çelebi, Tavernier ve Morier'in de izlediği güzergâh üzerinden 12 Ekim 1852'de Gerede'yi geçerek toprak bir yoldan Çerkeş'e geldiklerinde bölgenin ağaçsız oluşundan, sokaklarının güvensizliğinden, köylerinin tenhalığından, peçete inceliğindeki ekmeklerinden ve sac malzemedan yapılmış sobalarında, tezek yakarak ısındıkları evlerinden bahsetmekle kalmamış, halkının çok neşeli olmasına rağmen gereksiz yere sürekli kavga ettiklerini ve yer yer sert önlemler alınması gerektiğine de değindikten sonra ilçede hiç deve olmadığını da vurgulamaktadır. Mordtmann, Çerkeş'ten sonra aynı gün (12 Ekim 1852) Karacalar'a doğru devam eden yolun önemli bir ticaret yolu olduğunu da vurgulamaktadır. Karacalar'dan Tosya'ya bağlantıyı sağlayan bu yolun sağ tarafından Ören Köyü'nün (Karacaören) sol tarafta ise Aliözü Köyü'nün yer aldığını ve Çerkeş ile bu köy arasının 1 saatlik yolculuğa tekabül ettiğini de söylemektedir. 13 Ekim 1852'de Eskipazar'dan ayrılan seyyah, 29 Ekim'de Ankara'ya gelmiş ve burada yaklaşık 13 gün kaldıktan sonra Tekebeli denen yüksek bir dağ (Ankara Akyurt ile Kalecik Yolu üzerinde Baykuş Geçidi olarak anılan bir dağ) aşarak 11 Kasım'da Hasanoğlu üzerinden Kalecik'e 4 saat gibi bir yolculuktan sonra vardıklarını ve burasının 600 haneli ve tamamının Ermenilerden oluşan bir yerleşim olduğunu belirtmektedir (Mordtmann, 1925: 386); 13 Kasım sabahı ayrıldıkları Kalecik'ten 5 saatlik bir yolculuk sonrası Çankırı'ya bağlı İnandık Köyü'ne, oradan Çankırı'ya ulaştıklarını, buradan 14 Kasım sabahı ayrılarak Koçhisar'a doğru yola çıktıklarını ve Aktaş Köyü'nde bir gece misafir edildikten sonra köye yakın bir handa yarım saat dinlenmenin ardından Ilgaz'a vardıklarını ve buradan da Kastamonu'ya ulaştıklarını yazmaktadır (Mordtmann, 1925: 391).

James Morier, 1780'de İzmir'de doğmuş ve 19 Mart 1849'da İngiltere'de vefat etmiştir. Morier; ev kadını olan annesi Elizabeth Clara Van Lennep ile İngiliz vatandaşlığına sahip ve Londra merkezli Levant Company'nin bir üyesi ve aynı zamanda İsviçre doğumlu bir tüccar olan Isaac Morier'in ikinci oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Morier'in, çok genç yaşta amcası William Waldegrave'in yönlendirmesiyle diploması mesleğine atandığı söylenmektedir (Morier, 1812: 25; Toruk 2008: 22). Morier'in İngiltere'de özel eğitim aldıktan sonra 1799-1806 yılları arasında babasının İzmir'deki işletmesinde çalıştığı ve 1820'de Londra'da Harriet Greville ile evlendiği bilinmektedir. Seyyah 1824-1826 yılları arasında Meksika'nın özel komiserliğini yapmış ve burada olduğu yıllarda 1827'de onaylanan İngiliz-Meksika dostluk-ticaret anlaşmasını da müzakere etmiştir. 1808-1809 yıllarında İstanbul'da bir İngiliz kurulunda görevli olarak bir süre kaldıktan sonra İran'a giden seyyahın, İran ve Mısır'da bir süre görev yaptığı ve sonra 1810-1816 yılları arasında İngiltere temsilcisi olarak tekrar İran sarayında çalıştığı ve bu diplomatik görevi sırasında doğu hayatı ve alışkanlıkları hakkındaki birikimlerini birçok kitap yazarak günümüze taşımıştır. Morier' in, yazmış olduğu bu tür eserler arasında *İsfahan'dan İran'a Hacı Baba'nın Maceraları* isimli 1824'de basılan eseri dünya klasikleri arasında bugün de yerini korumaktadır (Toruk, 2008: 22). Seyyahın 1810-1816 yılları arasında İran'dan İstanbul'a gelirken, Amasya, Osmancık, Tosya, Ilgaz, Atkaracalar, Çerkeş, Bayındır, Gerede, Bolu ve İzmit güzergâhını takip ettiği bilinmektedir (Morier, 1812: 351). Bu güzergâhlar hakkında da bilgiler içeren ve 1812'de Londra'da yayınlanan *Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople* isimli seyahatnamesinin, Türk Tarih Kurumu Arşivi'nde yer alan nüshasının ilgili sayfalarından arşiv görevlileri tarafından notlar almamıza olanak sağlanmıştır. Seyyah Osmancık üzerinden Koçhisar'a (Morier, 1812: 353-354; Toruk, 2008:22) oradan da Karacalar'a gitmek için Devrez Çayı'nı takip ederken seyyah, gittikleri yolda kendileri ve atları dışında kimsenin olmadığına, yolun çok ıssız olduğuna da değinmekte ve yolun iki tarafında şekillenen arazi yapısı hakkında da bilgiler verdikten sonra, 8 saat uzaklıktaki Karacalar'a, aşağı yukarı 4 saat süren bir yolculuktan sonra sabaha doğru girdiklerini belirtmektedir (Morier, 1812:354). Karacalar'dan ayrıldıktan sonra 6 saat uzaklıktaki Çerkeş'e uzun bir yolculuktan sonra geldiklerini fakat yolculuklarının 6 saatten biraz fazla sürdüğünü belirten seyyah, Çerkeş için: "... Burası düz bir alanda kurulmuştur. Etrafında ağaç toplulukları vardır. Ağaçların olduğu bu alan büyük bir duvarla çevrilmiş olup, girişinde bir kapı mevcuttur. Kapıdan girerken genelde dışarıda taş üzerindeki Yunanca yazı dikkat çekicidir. Yazının güzel oymaları vardır. Bu yazıttan birilerinin haberi olduğunu zannetmiyorum. Yazıtın altında bir mezar olduğu etrafına dağılmış blok taşlardan da rahatlıkla anlaşılmaktadır. Mezarın üzerinde bir kapak olduğunu düşünüyorum..." ifadelerini kullanmaktadır (Morier, 1812: 355). Seyyahın, Roma Dönemine ait üzeri sal taşı ile kapatılmış bir mezardan bahsediyor olması kuvvetle ihtimaldir. Seyyah; Çerkeş'ten ayrılırken ıssız bir yoldan Hamamlı Köyü'ne ulaştıklarında köyde kaleden kalma hisarda, Ahmet oğlu Hasan adında bir eşkıyanın yönetime baş kaldırmak adına silahlandığını ve bu nedenle onun zulmünden korkan, köydeki kimi ailelerin güvenli olduğuna inandıkları ve adını vermeden bir dağ sığındıklarını da ifade etmekte ve buradan aynı gün içerisinde Gerede'ye ulaşmak için ayrıldıklarını da belirtmektedir.

Richart Leonhard, Arkeolog ve aynı zamanda mimar olan Alman Prof. Richard Leonhard 1890, 1900 ve 1903 yılları arasında üç ayrı dönemde Anadolu'nun başta Kuzey Karadeniz'de, Kastamonu ve çevresi olmak üzere Ankara, Çubuk, Aydos Dağı ve Şabanözü coğrafyasında da bulunmuştur Seyahat etme amacını 1915'de

Berlin’de yayımlanmış olduğu *Paphlogonna Reisen und Forschungen im Nörflichen Kleinasien* (*Paplagonia Kuzey Anadolu da Gezi ve Araştırmaları*) eserinin önsözünde: “... Türkiye’nin yapmayı başaramadığı eski yapı harabelerini kullanıma açmak ve buluntuları müzelere taşımaktır ...” (Leonhard 1905: 149-150; 1915: 5-7, 56-57) şeklinde ifade eden seyyah, gerçekleştirmiş olduğu değişik dönemleri kapsayan üç gezisinde yukarıda da belirttiğimiz üzere Kastamonu, Eflani, Safranbolu, Kurucaşile bölgelerini de içine alacak şekilde Karadeniz’in bir bölümünü ve daha sonrada İç Anadolu Bölgesi’nde de Ankara-Eskişehir arası, kuzeydoğuda ise Kızılırmak’a sınır teşkil eden köy ve kasabaları gezmiş ve özellikle Ankara, Çubuk Ovası, Şabanözü ve Aydos Dağı ile Gökçeören Köyü, Karıpazarı ya da Karapazar (Orta), Çerkeş, Örenşehir (Karaağaç), Sakalın, Atkaracalar, Kurt Köyü ve Kanlıca yerleşimlerine de notlarında yer vermiştir. Ayrıca eserinin çoğu bölümlerinde şiiilerden (Leonhard, 1915: 61-73, 96-97, 359-373) bahsetmesine rağmen tematik açıdan eserinin on birinci bölümünde (*Ethnographische Beobachtungen*) ilk sırayı şiiilere (*Die Kyzylbasches in Galatien*), ikinci bölümü ise Sünnilere ayırmıştır (Çakmak 2019: 57-68). Hatta bu yerleşimlerin denize yükseklikleriyle aralarındaki uzaklıkları da vermekten kaçınmamıştır. Ayrıca Orta İlçesi’ne bağlı Sakalın Köyü Kaya Mezarları ile Kanlıca da ki Harman Köyü’ne de -kısa da olsa- yer vermiştir. Seyyah 13 Eylül 1901’de Ankara’yı anlatırken; Kalaba, Hüseyin Gazi ve Aktepe gibi (Ankara-Kalecik ve Çankırı güzergâhında bir tepe) tepelerin yüksekliklerini ve yukarıda da söylediğimiz üzere bu yerlerin birbirine olan uzaklıkları ile denize olan yükseltilerine de değinmiştir. Ayrıca Ankara’nın düz alanlarını da Çubuk Ovası, Saray, Sirkeli, Aşağı Karaören ve Ravlı vb. olarak göstermektedir. Çankırı’nın kuzeybatısı ile Devrez Çayı’nın üst kısmında yer alan ve yüksekliğinin 1470 m. olduğunu belirttiği Aydos Dağı’nı hazırlamış olduğu haritalarda göstermekte ve burada Bizans Döneminden kalma duvar parçaları olduğunu düşündüğümüz yapı kalıntılarından da söz etmektedir. Seyyah, Şabanözü-Kınık Köyü arasında yer aldığını belirttiği, fakat günümüzde mevcut olmayan Çukur Han’dan da bahsetmektedir. Ayrıca Işık Dağı (Resim 1) ve Çerkeş ve Sanı Dağı arasındaki yerleşimlerin kadılık konumunda olduğunu belirten seyyah, bu yerleşimler arasında Atkaracalar, Kara Mustafa Köyü ve Dolap Köyü’nü göstermekte ve hatta Mustafa Paşa adıyla ifade ettiği köyü kısaca anlatmakla kalmamış Silahtar Mustafa Paşa’nın kim olduğuna da değinmiştir.

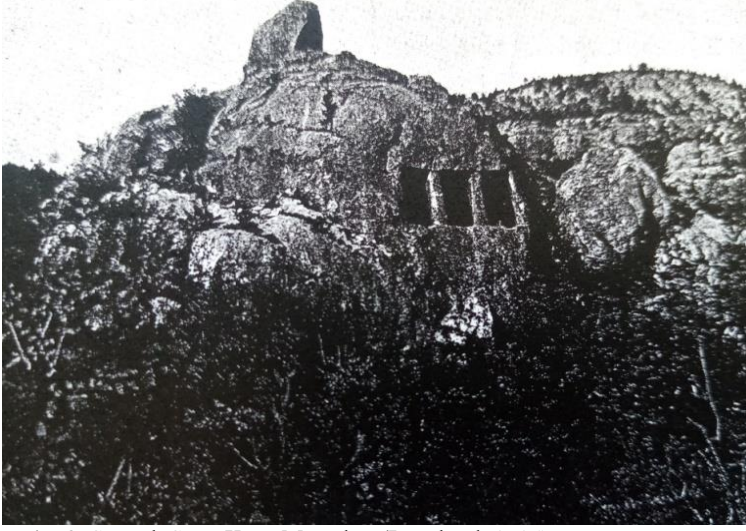
Resim 1: Çerkeş, Işık Dağı (Leonhard, 1915)

Seyyah, Çerkeş’te IV. Murat Döneminde (1634) yaptırıldığı bilinen camiden de (Türkoğlu 1999: 319, 342, 401, 443, 489, 514) kısaca bahsetmekte ve camiyi Silahtar Mustafa Paşa Cami olarak isimlendirmektedir (Leonhard, 1915: 96) (Resim 2). Evliya Çelebi de bu caminin Silahtar Mustafa Ağa tarafından yaptırıldığını belirtmektedir (Evliya Çelebi, 1999: 92).

Resim 2: Çerkeş, IV. Murat Camii (Leonhard, 1915)

Kısaca bu caminin, IV. Murat'ın Bağdat Seferi'ne giderken yaptırılmış olduğu bilinmektedir. Leonard, *Birinci Yol, İkinci Yol ve Üçüncü Yol* olarak belirttiği güzergâhlardaki yerleşimlerin birbirine uzaklıkları ile denize olan yüksekliklerini *Barometrik Sonuçları* adı altında bir liste halinde sunduğu için, listenin burada tekrarlanmasına ihtiyaç duyulmamıştır (Leonhard, 1915: 114-117). Leonhard, Viranşehir (Eskipazar) ve Soğanlı Suyu'nu da içine alan bölgede, Çürük, Karakoyunlu, Boyapazarı (Bu üç köy günümüzde Ovacık'a bağlıdır) ve Kıran Köyü'nün (Safranbolu'ya bağlı) önemli yerleşimler olduğunu ifade etmekte ve bu yerleşimlerden de kısaca bahsettikten sonra Soğanlı Suyu Kaya Mezarları (Resim 3) ile Viranşehir'deki mağaralardan da -kısa da olsa- söz etmektedir.

Resim 3: Soğanlı Suyu Kaya Mezarları (Leonhard, 1915)

Seyyah, eserinin *üçüncü bölümünde*, dolaştığı bölgelerin arazi yapısını tektonik açıdan ele almakta *dördüncü bölümde* ise iklim özelliklerini ve buna bağlı olarak bitki örtüsünü ve türlerine değinmekte ve hatta bölgenin ikliminin oluşumunda Karadere, Elek, Ilgaz, Gülek, Kös, İdris ve Işık Dağı ile Kızılırmak, Devrekani Çayı, Soğanlı Suyu ve Devrez Çayı'nın ne şekilde etken olduğunu da vurgulamaktadır (Leonhard 1915: 142-143, 164, 188-207).

Leonhard, Çerkeş Işık Dağı'nda yer alan kare formlu duvarın surlardan kalma olduğunu belirtmekte fakat hangi medeniyete ait surlar olduğunu bildirmemektedir (Resim 4). Ayrıca yine Işık Dağı'nda yer aldığını söylediği bir toprak kale ile kaya mezarlarından da -bir cümlede olsa- bahsetmektedir (Leonhard, 1915 :226-229) Seyyah daha önceleri Çankırı'nın bir ilçesi iken son yıllarda Karabük'e bağlanmış olan Ovacık İlçesi'nin Karakoyunlu Köyü'nde ki Karain Kaya Mezarı ile Kayadibi Kaya Mağarası'nı ve Eskipazar'daki kaya mezarlarını da anlatmakla kalmamış (Leonhard 1915: 233, 269, 345) Paplagonia bölgesi kaya tünelleri ile kaya mezarlarının dağılımını da bir haritada göstermiş (Toruk, 2008) fakat bunlarla ilgili herhangi bir bilgiye yer vermemiştir.

Resim 4: Çerkeş, Işık Dağı Yapı Harabesi (Leonhard, 1915)

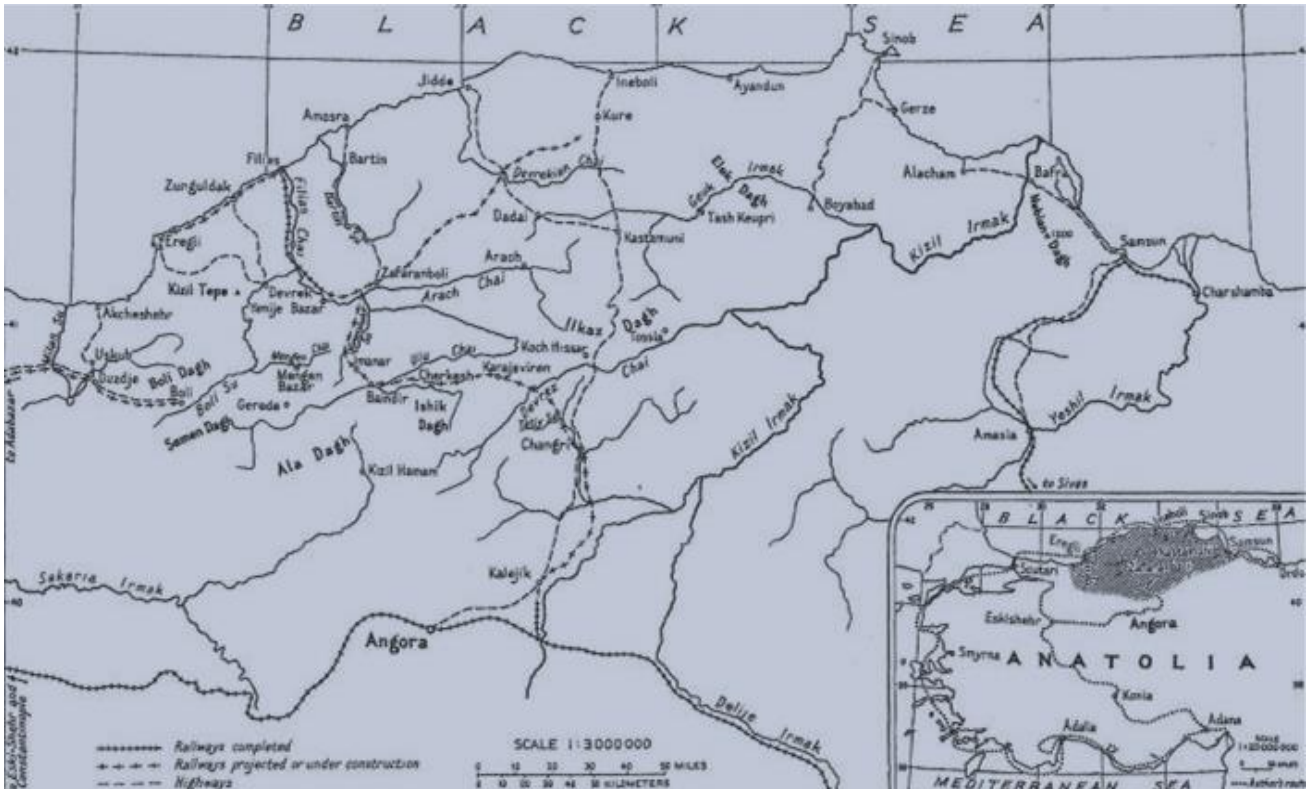
Çerkeş başta olmak üzere bölgenin ne kadar önemli olduğunu anlatarak başladığı *sekizinci bölümde* seyyah, Antik Dönemde bölgede yaşanan siyasi ve askeri olaylara tarihi süreç içerisinde değinmekte ve *dokuzuncu bölümde* de Ankara-Kastamonu arasında vuku bulan Helenist dönem siyasi olaylarına ve bu uygarlığın

kültürel yapısına yer vermektedir. Değişik ana başlıklar altında ele aldığı bu çalışmada seyyahın, Ankara Çubuk İlçesi'ne bağlı Şii köylerine vurgu yapması ve bu tip köylerin dağılımını bir harita ile göstermesi bu alanda araştırma yapacak olanlara önemli bir veri oluşturmaktadır (Yörük, 1998: 47, 50, 66, 70; Çakmak, 2019: 63-65).

Seyyah Leonhard başta Kastamonu, Safranbolu, Eflani, Çankırı, Çerkeş, Karacalar, Ilgaz, Ankara, Çubuk, Şabanözü ve yer yer de köylerine yaptığı gezilerde dönemin önemli insanları ile de iş birliği içine girmiştir. Bu insanlardan biri de 20. yüzyıl başında öğrencilerine astronomi, kimya, fizik ve birçok dil eğitimi de veren Kastamonu Lisesi'nin Almanca Öğretmeni Mehmet Cemal Bey'dir. Seyyahın burada bahsettiğimiz bölgelere yapmış olduğu gezilerin notlarından oluşan yukarıda bahsettiğimiz eserin orijinal nüshasının biri, Türk Tarih Kurumu'nda yer almaktadır ve nüshanın bazı bölümleri arşiv görevlilerinin izni ile tarafımdan fotokopi olarak temin edilmiştir. Seyahatnamenin diğer orijinal nüshaları da Üsküdar Üniversitesi Kütüphanesi'nde ve İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'ndedir.

Leonhard'ın, Kastamonu'ya 1901 ve 1903 yıllarında iki kez geldiği, bazı ilçeleri ile kimi köylerini gezdiği ve buraya gelirken; Karacalar hakkında çok az olmak üzere Koçhisar ve Çerkeş gibi bölgeler hakkında da -az da olsa- bilgiler aktardığı; hatta yukarıda da değinildiği üzere burasını Kara Mustafa Köyü olarak gösterdiği ve Silahtar Mustafa Paşa adıyla anılan bir köy olduğunu ve Çerkeş'te IV. Murat'ın Bağdat Seferi'ne giderken yaptırılan caminin de Karacalar' da olduğunu, (Türkoğlu, 1999: 319, 342, 401, 443, 489, 514) ve adının Silahtar Mustafa Paşa Camisi olarak bilindiğini ifade etmektedir (Leonhard, 1915: 96-97).

13 Eylül 1901 günü İstanbul'dan Ankara'ya geçtiği bilinen seyyahın. 18 Eylül'de Ankara'dan ayrılarak; Çubuk Ovası'ndan, Çankırı'ya oradan da Koçhisar'a geldiği seyahatnamesinden de açıkça anlaşılmaktadır. Çerkeş tarafına giderken; sivrisinek ve sıtma tehlikesinden dolayı tedirginlik yaşadığı da kendi ifadelerinde yer almaktadır. 10 Ekim 1903' de İnebolu'ya ulaştıkların da Bellevü denilen bir handa konakladıklarını da notlarına eklemiştir. Burada kendisine yardımcı olan Avusturya Lloyd Acentesi müdürü Corvin'le görüştüğü, Kaymakam Mehmet Munip Bey'i ziyaret ettiği ve daha önceleri burayı ziyaret eden Vital Cuinet'in verdiği rakamlara dayanarak ilçede 1500 ev olduğunu; 1645'i Rum, 230'u Ermeni olmak üzere toplam 875 kişinin yaşadığını söylerken; Avara ve Patrioz mahallelerinde Hristiyanların oturmakta olduğunu da belirtmektedir. Araç'tan, 16 Ekim'de pazar merkezi olduğunu belirttiği Boyalı'ya geçtiğini bildiğimiz seyyahın, 17 Ekim 1903'de Çerkeş'e vardığını ve buradan da yukarıda da belirtildiği üzere 18 Ekim'de de Karacalara ulaştığı bilinmektedir (Çizim 5).

Çizim 5: Paphlagonia Topografyası ve Ulaşım Ağı (Leonhard, 1915)

Vital Casmiri Cuinet, 1833 yılında Fransa'nın İsviçre sınırında Longeville isimli bir köyde doğan Vital Casmiri Cuinet ya da Vital Cuinet 1896'da İstanbul'da vefat etmiştir. 1880'li yıllarda asıl mesleği kilise papazlığı olan Vital Cuinet'in, İstanbul'da yer aldığı bilinen mezar taşında, Fransa'da sivillere verilen en

yüksek rütbeli nişanlardan biri olan Legion D'Honneur nişanına sahip olduğu belirtilmektedir. Napolyon Bonapart Döneminde başlayıp 1950 yılına kadar seçkin üniversite hocalarını onurlandırmak için verilen Officier D'Akademie ödülüne de sahip olduğu da bilinen seyyahın, Düyunu Umumiye Genel Sekreteri olarak ülkemizde görev yaptığı, İlk kez Adana'da kurulan ve Fransız kültürünü yayma amacını taşıyan L'Allience Française'in başkan yardımcısı olarak çalıştığı, 1821 yılında kurulan ve dünyanın ilk coğrafya topluluğu olarak bilinen *Societe Geographie de Paris* üyesi ve ödül kazananı, *La Societe de Geographie de Ceneve*' nin üyesi, *La Societe de Statistique de Paris* üyesi ve ödül kazananı olduğu da yazmaktadır.

Bir oryantalist ve aynı zamanda da coğrafyacı olan Cuinet, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında borçlarını kontrol altında tutmak isteyen Avrupa devletleri tarafından kurulan Düyunu Umumiye'nin 12 yıl boyunca genel sekreterliğini yapmıştır. Cuinet'in bu kurumun sekreterliğini yapmasının nedenleri arasında; Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeme yeteneği olup olmadığını ortaya çıkaracak bir çalışma yapmasının da yer aldığı söylenebilir. Yaptığı işin, Osmanlı Devleti himayesinde çalışan görevlilerin eksik ya da hatalı bilgilendirmeleri sonucu tamamlanamayacağı yaklaşımı ile hazırlanan Cuinet'in çalışması, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve kültürel ortamı ve özellikle de bilgi edinmek isteyenlerin başvurduğu önemli kaynaklardan biridir. Çalışmasının en can alıcı kısımları, 1915 olayları ve buna bağlı olarak Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermenilerin nüfus dökümlerinin olduğu bölümdür.

Vital Cuinet'in bu çalışması 1891 yılında *La Turguie D'Asie, Geographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie Mineure* isimli 5 ciltlik bir kitap olarak yayınlanmıştır. Kısaca *La Turquie D'Asie* ismini taşıyan bu çalışma, Osmanlı topraklarındaki yerleşim yerlerinin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserin 5. cildinde Kastamonu vilayeti ve ona bağlı sancaklara dair dökümler yer almaktadır (Güven, 2020: 69-70). Cuinet'in, Kastamonu vilayeti içinde Çankırı ve ilçelerine ayırdığı bölümde öncelikle coğrafi konumu ve nüfus yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Nüfus ile ilgili bilgiler verilirken etnik kökene göre bir sınıflandırma yapılmış ve veriler tablolar şeklinde sunulmuştur. Bu bilgileri takiben tarım ürünleri, madenler, taşımacılık, endüstri ürünleri ve ticaret ile ilgili veriler envanter çalışması şeklinde hazırlanmıştır. İthalat ve ihracat ile ilgili veriler aktarılırken malın cinsi ve miktarı hakkında istatistikî veriler de aktarılmıştır. Osmanlı Devleti'nde yaklaşık 12 yıl boyunca resmi olarak görev yapmış olan Cuinet'in, başta Çerkeş olmak üzere bölgelere dair tuttuğu notlar, dönem tarihi için güvenilirliği yüksek verilerdir. Cuinet'in, resmi görevi sona ermesinden sonra Fransa'ya döndüğü ve Paris'te yukarıda da bahsettiğimiz *Asya Türkiye'si* adıyla bilinen eserini tekrar kitap halinde yayınladığı da bilinmektedir. 19. yüzyılda Çankırı ve ilçeleri için düzenlenen (diğer merkezlerde de olduğu gibi) salnamelerdeki kimi bilgilerin (yetiştirilen tarım ürünleri ve miktarları, hayvan türleri ve miktarları nüfus verileri vb.) eksik olması neticesinde Cuinet'in bu çalışmasında bu tip eksikliklerin çoğu yerde giderildiği görülmektedir. Cuinet, salnamelerde kimi yerde hiç yer almayan, kimi yerde ise eksik olan sayısal bilgileri aydınlatmaktadır. Cuinet, 19. yüzyılda Kastamonu vilayetine bağlı Çankırı Sancağı'nın (Kengiri) ve bağlı kasabalarının ve bu yerler için 1869-1903 yılları arasında düzenlenen salnamelerinin 1880-1890 arasını da incelemiştir. Bölgenin 10 yıl içinde sayısal değerlerindeki (idari taksimat, nüfus, hayvancılık-tarım, eğitim ve mimarlık vb.) boşluğu gidermeye çalıştığı da 1880-1890 yılları arasındaki salnameler incelendiğin de ortaya çıkmaktadır (Cuinet, 1879: 342-360; Türkoğlu, 1999: 471-487).

Cuinet, Çankırı'ya gelmeden önce 1890'lı yıllarda (tarihi kesin olarak bilinmemektedir) Eskipazar (Cuinet, 1879: 359; Toruk, 2009: 725-726) üzerinden Ovacık (Cuinet 1879: 10; Toruk 2009:726) ve sonrasında da Çerkeş'e bağlı Bayındır nahiyesine (Bugün Çerkeş'e bağlı köy) gelmiş ve burası için: "... Çerkeş'e 23 km mesafededir. Ayrıca 18 köyü ile toplamda 15.080 kişiden oluşan bir nüfusa sahiptir. Burada nüfusun hemen hepsi Müslümanlardan oluşmakta ve halkı geçimini ziraat ve hayvancılıktan sağlamaktadır " ifadelerine (Cuinet, 1879: 360) yer verdikten sonra Çerkeş'e uğramış ve kasabanın Çankırı'nın güneydoğusunda, 338 köyü ile Kastamonu vilayetinin Çankırı Sancağı'na bağlı bir yerleşim olduğunu belirtmektedir.

İlçenin güneyinde, Safranbolu ve Araç, güneybatısında Ankara ve batısında Bolu Sancağı'nın yer aldığını ve Karacalar, Ovacık ve Bayındır adında üç nahiyesinin bulunduğunu belirten seyyah, Çerkeş'in yönetiminde vali ve ona bağlı 3 ayrı müdürün sorumlu olduğunu ve bunların köylerde dâhil 56.621 kişi ile ilgilendiklerini de ifade etmektedir. Seyyah Çerkeş'in güzel vadilere sahip olduğunu söylemekte ve Işık Dağı ile Sanı Dağı'nın arasından akan yaklaşık 23 km. uzunluğundaki Hamamlı Çayı'na da kısada olsa değinmektedir (Cuinet, 1879: 358). Seyyah ilçe de Müslüman erkek nüfusunun 1.978 kadın nüfusunun 1.857 olmak üzere toplamda Müslüman nüfusun 3.835, bununla birlikte Hristiyan erkek nüfusunun 95, kadın nüfusunun 12 olduğunu, Hristiyan nüfusun ise toplamda 107 olduğunu, kadın nüfusun olmaması ile birlikte Ermeni erkek nüfusunun da 41'i bulduğuna değinerek kasaba da toplam

erkek sayısının 2.114, kadın sayısının da 1.869 olduğunu ve genel toplamda bu sayının da 3.983'ü bulunduğunu yazmaktadır (Cuinet, 1897: 358; Toruk, 2009: 724-725).

Gezgin kasabanın eğitim bakımından hayırseverlerin kurduğu (hayırseverlerin kimler olduğunu belirtmeksizin) vakıflarla modern bir görünüme sahip olduğunu ifade ederken; konaklar, silah depoları, 9 cami, 1 hükümet konağı, 1 belediye binası ve 50 öğrencili 2 medrese, 80 öğrencili 1 ortaokul ve 60 öğrencisi olan 6 sıbyan mektebi ile toplamda 190 öğrencisi ile bölgenin önemli eğitim merkezlerinden biri olduğunu da belirtmektedir (Cuinet, 1879:358). Cuinet, sayısal olarak belirttiği 9 camiden (isimlerini belirtmeksizin) en büyüğünün, IV. Murat tarafından 1634'de Bağdat seferine giderken burada kısa süre konakladığı sırada yapıldığını ifade etmektedir (Cuinet,1879:359; Katırcıoğlu, 1994:9; Bozer-Yavaş 2007; 9-14). Ayrıca yine IV. Murat tarafından caminin yanında inşa edilen bir çiftte hamam ile (Yenel 1989: 30-45, 60-73; Bozer ve Yavaş, 2007: 10; Türkoğlu 1999: 342, 443, 489, 514) bir hanın dışında kasabada 5 han, 2 medrese, 3 tekke, 7 türbe, 1 pazar yeri, 3 hamam ve 635 evin yer aldığını da yazmaktadır (Cuinet, 1879: 359; Toruk, 2009: 725).

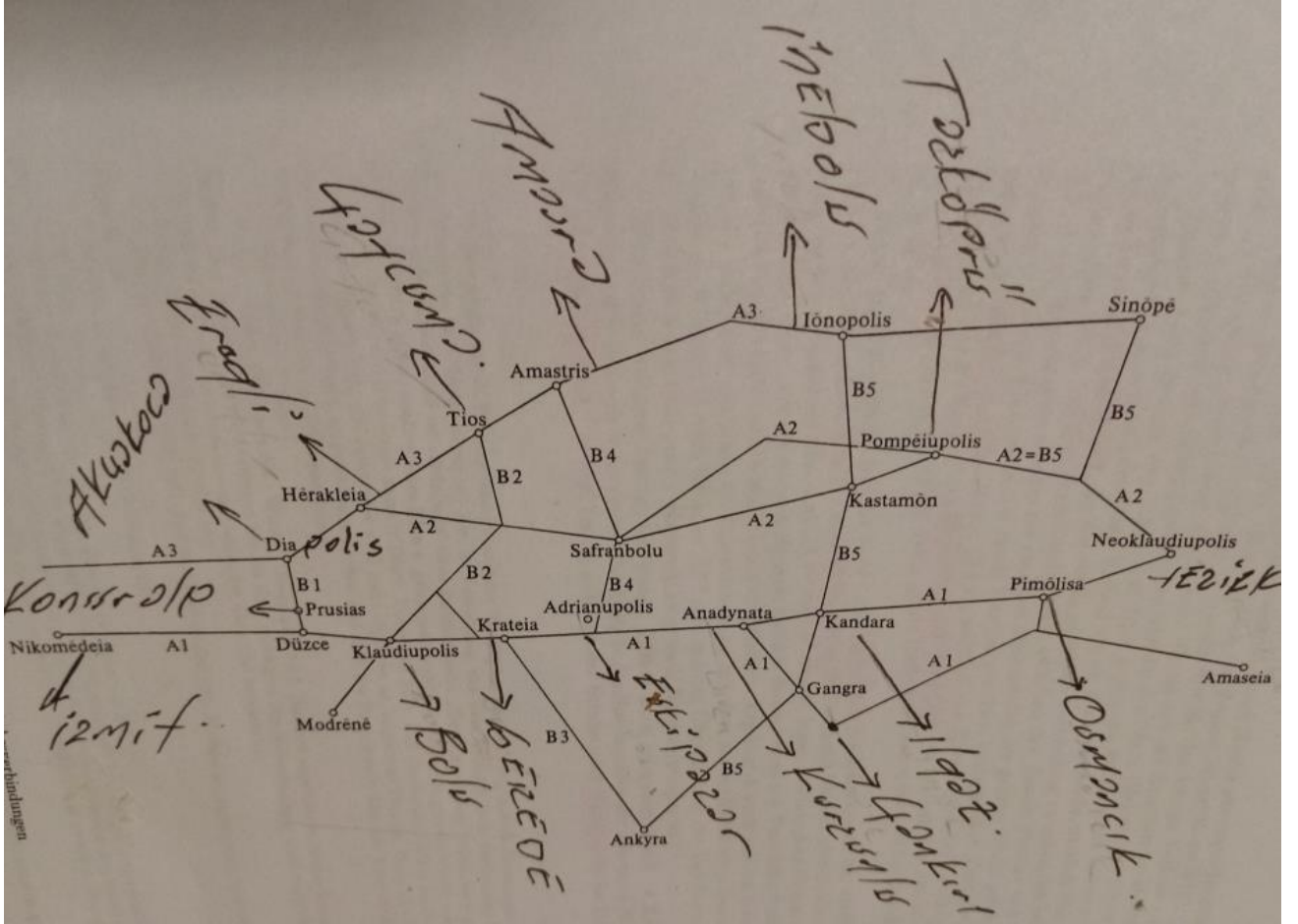
Cuinet; Eskipazar, Ovacık, Bayındır, Çerkeş üzerinden Karacalara oradan da Koçhisar, Çankırı, Tolt (Yapraklı) Şabanözü, Kalecik ve İnallıballı'yı da (Hüseyinli ve Kızılırmak) ziyaret etmiştir (Cuinet 1897: 342-343; Toruk 2009: 727), Seyyah Çankırı kent merkezine geldiğinde kent için: "... Çankırı güneyden Kastamonu vilayetine bağlı bir sancaktır. Kuzey ve kuzeydoğusundan Kastamonu, güney ve güneybatısından Ankara, batıdan ise Bolu Sancağı ile sınır teşkil etmektedir. Yüzölçümü toplamda 13.500 km² dir. Bölge 3 kaza, 7 nahiye ve 714 köyden oluşmaktadır. Kazalar Çankırı merkez, Kalecik ve Çerkeş olup, nahiyeleri ise, Koçhisar, Şabanözü, İnallıballı, Karacalar, Eskipazar, Ovacık ve Bayındır'dır. Bu nahiyelerden Koçhisar (İlgaz), Şabanözü (Kuru Pazarı) Toht (Yapraklı) Çankırı merkeze, İnallıballı (Hüseyinli ve Kızılırmak) Kalecik' e Karacalar, Viranşehir (Eskipazar), Ovacık ve Bayındır ise Çerkeş'e bağlı nahiyelerdir. Çankırı merkeze bağlı Koçhisar, Şabanözü ve Toht nahiyelerinin toplam köy sayısı 254, Kalecik'e bağlı İnallıballı' nın 72, Çerkeş'e bağlı Karacalar, Ovacık, Viranşehir ve Bayındır nahiyelerinin ise 388' i bulmaktadır ..." (Cuinet, 1879: 342) diyerek kent merkezi ile ilgili sayısal verileri, dönemin salnamelerin de yer alan verilerle de karşılaştırmalı bir şekilde vermektedir (Cuinet, 1897: 342-348; Toruk, 2009: 726-736; Türkoğlu, 1999: 5-22). 1940'larda Çerkeş'e bağlı köy sayısının; Ağa, Ahur, Akbaş, Akhasan, Aliözü, Başboyunduruk, Bayındır, Bedil, Belen, Belkavak, Beydili, Beymelik, Boduroğlu, Bozoğlu, Bölükören, Çalıcıören, Çatak, Çaylı, Çayırıcık, Dağçukurören, Dikenli, Dökecek, Dudaş, Erkeç, Fındıcak, Gökçeler, Göynükçukuru, Hatipoğlu, Kabak, Kadiözü, Karamustafa, Karaşar, Kısacık, Kızılır, Kiremitçi, Dereköy, Kuzören, Meydan, Ovacık, Gelik, Ören, Örenli, Pelitcik, Saraycık, Sofuoğlu, Şeyhdoğan, Taşanlar, Türbaşı, Ulu, Yaka, Yakuplar, Yeniköy, Yıprak, Yumaklı, Zaim ve Afşar olmak üzere toplam 56 olduğu anlaşılmaktadır (Üçok, 1941: 109-110).

Herbert Hunger, 9 Aralık 1914'de Viyana'da doğan Seyyah, 9 Temmuz 2000 yılında Viyana'da vefat etmiştir. Siyasetle bağlantı içinde pragmatik bir bilim yöneticisi de olan Hunger, aynı zamanda Bizans çalışmalarının Viyana'da kurumsal olarak oluşmasında da etkin rol üstlenmiştir. Almanca ve klasik filoloji eğitimi alan Hunger, Avusturya Bilimler Akademisi'nde 1973-1982 yılları arasında 2 dönem başkanlık görevini yürütmüştür.

Alman Bilimleri Akademisi, Felsefe ve Klasik Tarih Komisyonu'nun, aralarında Hunger de olmak üzere bazı araştırmacılarından Anadolu'nun tarihi kentlerini tanıtmak için 1966'da *Tabula Imperii Byzantini* adı altında bir proje üretmek istediği ve bu projenin *Paphlagonia und Honorias* (Kastamonu ve Bolu) bölümünün de H. Hunger tarafından hazırlanmasının istendiği bilinmektedir (Hunger, 1996: 7; Toruk, 2008: 62).

Hunger tarafından hazırlanması istenen bölümün B başlığında bölgenin coğrafyası hakkında genel bilgiler yer almakta iken; (Hunger, 1996: 48-49) III. Bölümünde bölgenin topografyasına yer verilmiş ve bölümün alt başlıklarının ilkinde de sahil bölgesi diye verdiği, Melen Çayı, Filyos Çayı, Akçakoca, Zonguldak Dağları, Herakleia (Karadeniz Ereğlisi), Bartın, Cide, Düzce, Yığılca, Çaycuma, Elmacık Çayı, İsfendiyar Dağları, Küre Dağları, Kızılırmak, Safranbolu ve İlgaz (Oligos) Dağları anlatılmakta; bu alanlar (özellikle dağların) yükseklikleri de belirterek kısaca tanımlanmaktadır (Hunger, 1996: 50-52). Seyyah daha sonra Bolu ve Kargı arasındaki eğimli alanlardan da söz etmekte ve devamında da Orta Karadeniz'in güney ve kuzey bölümlerini tanıtmakla kalmamış (Hunger, 1996: 52-53) yine bu bölgenin nehir ve göllerine de (Çağa Gölü, Melen Çayı, Halys, Hasanlar Barajı, Bolu ve Büyüksu Çayı, Ankara Çayı, Kırmır Çayı, Aladağ Çayı, Devrez Çayı, Acı Çay ve Göksu Çayı vb.) kısaca da olsa yer ayırmış ve nehirlerin bağlantısı olan kolları da kısaca vermiştir. (Hunger, 1996: 53-54). Seyyah bu çalışmasında sonraki ana başlıkta ise özellikle Honorias'ın (Gerede ve Bolu Bölgesi) üzerinde durmuştur. Bölgenin yani Kastamonu ve Bolu-Gerede güzergâhındaki ulaşım açısından bahsederken Çerkeş'i Antiochopolis olarak göstermekle kalmamış, Kurşunlu (Anadyna) Bolu Dağı Geçidi, Köröğlu Dağları Geçidi, Fakılar Geçidi, Eskipazar-Bayındır-Karacalar-Çankırı bağlantısına da değinerek çizmiş olduğu yol krokisinde A1 olarak belirttiği bu güzergâhı ana ve ara arterler olarak bahsetmekte ve bu

arterler arası uzaklıkları da yer yer km olarak vermektedir. Hunger, krokinde A2 ile Ereğli-Taşköprü güzergâhını belirtmekte ve bu güzergâh üzerinde Safranbolu'yu ana arter olarak göstermektedir. A3 olarak gösterdiği güzergâh ise Sakarya-Akçakoca- Sinop güzergâhıdır. B5 olarak işlediği Sinop-Çankırı-Ankara güzergâhını ara ve ana arter olarak göstermiş ve bu hatta Küre ve Ilgaz Dağları, Sinop-Boyabab, Ilgaz Dağı Geçidi, Ilgaz Dağı-Cendere-Tosya, Çankırı-Ankara, Kalecik, Eldivan Dağı, Çubuk Ovası ve Kalecik-Kızılırmak'ı işlemiştir (Çizim 6), (Hunger 1996: 118-123).

Çizim 6: Orta Karadeniz Güney Yolu Ağı (Hunger, 1996)

Hunger, çalışmasının son bölümünde bölgeye ait yerleşim yerlerini köy ayrımı da yapmaksızın alfabetik sıra içerisinde tek tek tanıtmıştır (Hunger 1996: 170-281). Seyyah Antik Dönemde Antoniopolis olarak bilinen Çerkeş'in Kocaeli-Bolu-Çankırı yolu üzerinde ve Çankırı'ya 108, Bolu'ya 66, Kurşunlu'ya 32 ve Bayındır Nahiyesi'ne 26 km mesafede yer aldığını, kuruluşunun Kaisers Aurelius Antonius Caracalla dönemine kadar uzandığını ve sonrasında Kaiser Hadrians'ın burasını tercih ettiğini de belirtmektedir. İlçenin merkez de dâhil Antik Dönemden itibaren yerleşime sahne olduğunu bir kitabe ve vaftiz tekkesinin bulunmasıyla da (tam olarak yeri belirtilmeksizin ilçe merkezinde bulunduğu ifade edilmektedir) ilişkilendiren seyyah, yerleşimin Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte gelişmeye başladığını hatta bu gelişmenin IV. Murat tarafından da hızlandırıldığını, cami ile beraber yaptırdığı çifte hamamdan da açıkça anlaşıldığını da sözlerine eklemektedir (Hunger, 1996: 172; Türkoğlu, 1999: 489, 514). Hunger, bugünde Bakırlı Köyü olarak bilinen Şabanözü' ne bağlı köyden (Hunger, 1996: 173; Flottwell, 1895: 41) ve Orta (Karı Pazar) İlçesi'ne bağlı Gökçeören (Gökçeören ya da Ören) Köyü ve Bastak Köyü'nden, Çubuk İlçesi'ne bağlı Yukarı Çavundur Köyü ve Hanyeri'nden, Aydos Dağı'ndan, Çankırı kent merkezinden, Çankırı-Kastamonu yolu üzerindeki İn Köy'nden, Işık Dağı'ndan, Orta Kalfat Nahiyesi'nden, Ilgaz'a bağlı Cendere (Kandara ya da Saraycık) Köyü'nden, Eskipazar'a bağlı Köyceğiz Köyü'nden, Ovacık İlçesi'ne bağlı Karakoyunlu Köyü'nden, Orta İlçesine bağlı Sakalın Köyü ve kaya mezarları ile Gavur Kalesi'nden de bahsetmektedir (Hunger, 1996: 119- 269; Toruk, 2008: 64-72).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Anadolu, tarihin erken dönemlerinden beri yukarıda da belirtildiği üzere Asya ile Avrupa arasında, güzergâhların birbirine bağlandığı bir menzil görevi üstlenmiştir. Bu özelliğinden dolayı burada ele aldığımız seyyahlar gibi çoğu seyyahlar, Çerkeş'ten de geçen İpek Yolu'nu da kullanarak doğuya giderken Anadolu'nun birçok kentini, kasaba ve köylerini de ziyaret etmişlerdir. Anadolu M.Ö 7. yüzyıldan itibaren devamlı yol

güzergâhlarının kesiştiği bir noktada kalmıştır. Bu özelliğinden -olmalı ki- 17. yüzyılda Evliya Çelebi olmak üzere yukarıda belirttiğimiz batılı seyyahların 18-19 yüzyıl içerisinde Çerkeş'i de ziyaret ettikleri bilinmektedir. Bunların, günlük notlar şeklinde kaleme aldıkları seyahat gözlemleri yani seyahatnameler de -Çerkeş içinde geçerli olan ilgili kent, kasaba ve köylerin, fiziki dokuları, nüfus, etnik yapıları, ulaşım imkanları, topografya, iklim, ticari yapı, tarihi yapılar ve halkın etnografik kültürü gibi konularda ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Özellikle Osmanlı yönetiminde batıya açılmanın hız kazandığı 18-19 yüzyıl da ve özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra Çerkeş'i de ziyaret eden Tavernier, Morier, Mordtmann, Leonhard, Cuinet ve Hunger gibi seyyahlarla Anadolu coğrafyası batılı birçok seyyahının kendi ülkelerinin çıkarları için yanlı tespitlerin yapılabilceği bir saha haline getirilmek istenmiş ve bunda da belli oranda başarılı olunmuştur. Burada ele aldığımız Çerkeş'i de ziyaret eden batılı seyyahların tamamı kendi devletlerinin resmi görevlileri olarak Anadolu'nun birçok kentini de ziyaret etmişlerdir. Bunlardan Alman Hunger, Mordtmann, Leonhard, İngiliz Morier ve Fransız Tavernier'in Anadolu'da yer yer Yunan, Roma ve Bizans kalıntılarının tespiti için uğraştıkları, Cuinet'in ise ziyaret ettiği kent ve kasabaların istatistiki verilerini (Nüfus, hububat, hayvan vb.) tablolar halinde verdiği görülmektedir. Yukarıda ele aldığımız batılı 6 seyyahın misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak istedikleri de seyahatnamelerinde ki kimi notlarından da açıkça anlaşılmaktadır. İncelediğimiz seyyahların seyahatnamelerindeki misyonerlik faaliyetleri ile ilgili bölümlere bu çalışmada yer verilmemiştir. Buna karşılık her seyyahın Çerkeş ve çevresindeki (Kuşunlu, Ilgaz, Eskipazar, Bayındır, Ovacık, Atkaracalar vb.) yerleşimleri ziyaret etmelerinden itibaren orası hakkındaki gözlem ve değerlendirmelerine ayrıntılı olarak yer verilmiş ve çoğu yerde de birebir alıntılar yapılmıştır. Anlatımlarda her ne kadar orijinal metinden ayrılmamaya çalışılmışsa da bazı yerlerde tekrara düşmemek adına konunun anlaşılabilmesi için de kendi yorumlarımıza da yer verilmiştir. Bu bağlamda genel hatlarıyla verilen yukarıda ki seyahatnamelerde, Çerkeş yerleşimi hakkındaki bilgilerin birebir verilmesine özen gösterilmiş olmakla birlikte her seyyahın, Çerkeş üzerine yazdıkları konularda farklılık yer almaktadır. Antik çağdan başlayarak 20. yüzyılın başına kadarki dönem içerisinde Çerkeş' i ziyaret eden seyyahların gözlemlerinin, dönemin bölge ile ilgili verileri sunan salnameler, tahrir defterleri, şeriye sicilleri ve evkaf defterlerindeki benzer bilgilerle de karşılaştırıldığında güvenilirliği dikkat çekmektedir. Strabon'dan başlayarak 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Çerkeş ve çevre yerleşimlerini ziyaret eden yukarıda bahsettiğimiz seyyahların misyonerlik faaliyetleri altında daha fazla yerler görmek içinde ayrı bir çapa harcadıklarını söyleyebiliriz. Seyyahların, Islahat Fermanı ile birlikte Anadolu coğrafyasında yaşayan gayr-i Müslimlerin (Rum, Ermeni vb.) yaşam standartlarının olumsuzluklarını da yer yer notlarında işledikleri bilinmektedir. Bu dönemde Çerkeş'de dahil Anadolu'nun çoğu kentlerini ziyaret eden özellikle İngiliz kökenli seyyahların, seyahate çıkmadan önce Ermenilerden Türkçe dersler aldıkları da anlaşılmaktadır. Dersler esnasında Ermenilerin Türkler hakkında ki ön yargılarından da etkilenmiş oldukları düşünülmelidir. Böylesi ön yargılardan etkilenerek Anadolu' ya gelen seyyahlar sonuçta kentlerin ruhlarını anlatmaya, zaman ayırmaları gerekirken ön yargıların belirlediği düşüncelerle vakit geçirmişlerdir. Burada ele alınan seyahatnamelerde kimi günlerin, anılardan oluşan notları daha geniş ve daha ayrıntılı ele alındığı halde, kimi günlerin izlenimlerinde daha kuru ve kısa ifadelerle yer verilmiştir. Bunun nedeninin, zaman darlığı ya da bulundukları ortamın kültürel ve coğrafi şartlarından oluşmuş olabileceği düşünülebilir. Bu bağlamda, başta paralar ve ağırlık ölçüleri olmak üzere her türlü ölçü, çeşitli gıda maddelerinin fiyatları vb. verilen bilgilerin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Seyyahların dolaştığı bölgelerde gördüklerini, duyduklarını aktarmakla ve hatta maddi kültür verileri hakkında bilgi vermekle yetinmemiş olmaları; çeşitli sanat, tarım ve ticaret vb. faaliyetler için kullanılan araç ve gereçleri de çizimleriyle göstermeleri de seyahatnamelerini önemli kılmaktadır. Ayrıca tarihi mekânların ve geleneksel el sanatlarının özellikle de Çerkeş Işık Dağı'ndaki yapı kalıntısı, Sakalın Kaya Mezarları, Soğanlı Suyu Kaya Mezarı, Çerkeş IV. Murat Camii, hamamı ve hanı, Orta Dümeli Kaya mezarları vb. bahsetmeleri de belgeleme alanında da başarılı çalışmalar yaptıklarını göstermektedir.

Evliya Çelebi hariç burada ele aldığımız batılı seyyahlar Osmanlı toprakları hakkında topografik bilgilerde vermekten de kaçınmamıştır. Dağ, tepe vb tahmini yüksekliklerini, dere, nehir ve köprülerin uzunluk ve genişliklerini hatta antik yapı kalıntılarının da boyutlarını fırsat buldukça rakamlarla vermiştir. Seyyahların, Çerkeş ile ilgili gözlemlerinde, Anadolu kentlerinde de dile getirdikleri gibi insanların yaşayış tarzlarını, giyim-kuşam şekillerini, dini anlayışlarını, örf ve adetlerini, evlenme merasimlerini ayrıntılı şekilde günlüklerine işledikleri de görülmektedir. Aynı zamanda kendi görüşlerini; beğendiği ya da beğenmediği davranış, gelenek ve inanışlar üzerine kimi zaman pervasızca dile getirmekten kaçınmamıştır. Gözlemleri güvenilir olmakla birlikte yorumlarına ihtiyatlı yaklaşılması gereken böylesi acımasız ve bir o kadar da yanlı yorumlarının nedeni tam olarak anlaşılmamaktadır.

Çerkeş' den bahseden seyyahlar, gözlemlerinde tarafsız davranmaya özen göstermiş olmakla birlikte çoğu zamanda görüşlerinde sessizliklerini muhafaza etmişlerdir. Çerkeş ile ilgili gözlemlerinde de olduğu gibi uğradıkları çoğu Anadolu şehir, kasaba ve köylerinde çarpıklıkları açık bir dille anlatmaya özen

göstermişlerdir. Zaman zaman Türkleri küçümseyen ifadeler kullanmakla beraber oldukça iyi müşahedelerde de bulunduklarını söyleyebiliriz. Özellikle Çerkeş’ de de olduğu gibi geçtikleri çoğu köy ve kasabalara dahil verdikleri bilgiler, o yerlerin tarih, kültür tarihi, mimarlık tarihi, sosyoloji vb. bakımdan önemlidir. Yolculukları boyunca uğradıkları kasaba ve köylerde yaşayan Ermeni ve Rumlar hakkında bilgilerine rastladığımız halde Çerkeş deki gayr-i Müslimler den söz etmemeleri de düşündürücüdür. (Bu durum bölgede var olan Gayr-i Müslimlerle karşılaşmamış olmalarına bağlanabilir mi?)

Seyyahlar, seyahatnamelerinin bazı bölümlerin de kişisel çelişkilere de düşmektedir. Çoğu zaman yazdıklarını kendi değerler sistemleri ile de karşılaştırmaya çalışmışlardır. Yukarıda Çerkeş’ i ziyaret eden seyyahların burası için aldıkları notlarda bu durumla karşılaşmış olmakla birlikte; önyargılı izlenimlerini sık sık dile getirmekten çekinmemişler bu bağlamda kimi zaman Anadolu şehirlerimizin insanlarını ‘tembel ve akılsız’ olarak göstermekten de geri kalmamışlardır. Türkler için en iyi ulaşım aracının at olduğuna da seyahatnamelerinin kimi bölümlerinde sık sık değinen bu seyyahlar, Çerkeş ilgili notlarında da belirttikleri gibi Osmanlı’da özellikle misafir ağırlamanın (köy odalarında) çok zaman aldığını fakat fazlasıyla misafirperver olduklarını da özellikle belirtmektedirler. Sonuç olarak, seyahatnameler tarihi değişim içerisinde devamlılık arz eden bir süreç olmanın yansıması bu süreç içinde seyyahların rolü de değişimi izlemekten öte bir şey değildir

KAYNAKÇA

- Adsız ,N. (1971)., Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, ss.1-12, 203-230, İstanbul
- Ainsworth,F. W. (1842). Travels and Researches in Asie Minor, Mesopotamia Chaldea and Armenia, pp. 109-110 London.
- Akarsu, R. (2021). “Akhaemenid Döneminde Yol Ağları”, Anasay Dergisi, Sayı 16: s, 133-149, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Akdağ, M. (1959). Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi. Cilt: 1. Ankara.
- Aksakal, E. (2019), “Türk Kültüründe Eril Mekân Örneği: Köy Odaları” Folklor-Edebiyat Dergisi, Cilt: 25, Sayı: 38, ss. 292-308, Ankara.
- Aykut, N. (1984). “4.Murat’ın Revan Seferi Menzilnamesi”, Tarih Dergisi, Sayı:34, s. 183-246, İstanbul.
- Baysun, C. (1948). “Evliya Çelebi” İslam Ansiklopedisi, Cilt. 4, ss. 400-412, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Bozer, R. ve Yavaş, A. (2007). “Çankırı Çerkeş IV. Murat Camii ve Osmanlı Döneminde Yenileme Projesi”, Çankırı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2, s.9-14, Çankırı Araştırmaları Merkezi Yayınları, Çankırı.
- Büttüner, Z. (2021). Alman Seyyah David Andreas Mordtman’ın İzniçmid, İzniç-İzmit İzlenimleri. Kocaeli Belediyesi Yayınları. Kocaeli.
- Cahen, C. (1979). Osmanlı Öncesi Anadolu’ da Türkler. İstanbul.
- Çakmak, Y. (2019). “Richard Leonhard’ın “Galatya’da Kızılbaşlar” Başlıklı Gözlem-Değerlendirmelerinin Analizi ve Osmanlıca Transkripsiyonu” Kebikeç Dergisi, Sayı: 48, s. 57-81, İstanbul.
- Cantay, G. (2006). “Anadolu da Kuzey Ticaret Yolu”, Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu 01-03Ekim 2004, Sempozyum Bildiri Kitabı, ss. 40-49, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Çetin, E. (2017). Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Anadolu’da Karayolu Ulaşımı. Sayı: 4. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
- Çınar, H., Bulut, M. ve Yiğit İ. (2018). Tarihi İpek Yolu’nun Kuzey Anadolu Güzergâhı, ss. 12-150. İstanbul Zaim Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Cuinet, V. (1879). La Turquin Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonner de Chaque Province de A’ Asie Mineure. pp. 342-360. Paris.
- Devellioğlu, F. (1993). Osmanlı Türkçe Ansiklopedik Lugat. Aydın Kitabevi Yayınları. Ankara
- Elibol, A. (2008). XIX Yüzyıl Başlarında Çankırı. ss. 24-30. Çankırı Belediyesi Yayınları. Çankırı.
- Eravşar, O.(2000). Seyahatnamelerde Kayseri. Kayseri Ticaret Odası Yayınları. Kayseri.
- Evliya Çelebi, (1970). Seyahatname (Çeviren: Zuhuri Danışman). İstanbul.

- Evliya Çelebi, (1971). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler. (Hazırlayan: Nihat Adsız), ss. 203-338. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. İstanbul.
- Evliya Çelebi, (1999). Evliya Çelebi Seyahatnamesi. (Hazırlayan: Kurşun, Z., Kahraman, S. A. ve Dağlı, Y.), ss. 76-95, Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Eyice, S. (1995). "Mordtmann, Andreas David (Baba)", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. Sayı: 5, s. 489-490. Tarih Vakfı Yayınları. İstanbul.
- Flottwell, E. H. (1895), Aus Stromgebiet des Qyzy Yırmq, Pedermann's Mitteilunge Ergh. p.114.
- French, D. (1974), "A Study of Roma Roads in Anatolia". Anatolia Studies. Sayı: 24, ss.144-149. Ankara.
- French, D. (1988). Küçük Asya Roma Yolları ve Mil Taşları Ara Kataloğu. s. 65, 68, 122. Ankara.
- French, D. (1997). "Anadolu'daki Roma Yolları ve Mil Taşları", Araştırma Sonuçları Toplantısı 1, Sayı: 2. ss.195-196. Sayı: 6, s. 275. Ankara.
- Görgün H. (2005). "Mordtmann Andreas David". İslam Ansiklopedisi, Cilt 30. ss. 286-287. Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul.
- Güven, M.(2020). "Vital Cuinet' e Göre 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Kastamonu Vilayetinde Ulaşım ve Ticaret", Sosyal Bilimler Araştırması Dergisi, Sayı: 18 s. 67-85, Bartın Üniversitesi Yayınları, Bartın.
- Hunger, H. (1996). "Paphlagonien und Honorias" Tabula Imperli Byzantini, Band 9, Österreichische Akademie Der Wissenschaften, Wien.
- İnalcık, H. (1960). "Bursa 1, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar". Belleten XXIV. s. 5, 45-102. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
- İnalcık H., (2008). Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar. ss. 222-225. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul
- Kankal, A. (2009). XVI. Yüzyılda Çankırı. Çankırı Belediyesi Yayınları. ss. 58-60, 90-91. Çankırı.
- Karakaya, Y. (2017). Ayakta Kalan Köy Odaları (Köy Odaları ve Oda Yarenlikleri). ss.8-96. Gökçe Matbaacılık Yayınları. Ankara.
- Katırcıoğlu, V. (1994). Çerkeş'teki Türk Devri Eserleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Kieppert, H. (1902). Spezikarte von Kleinasien. pp. 2-3. London.
- Kieppert, H. (1863). "Beitrag zur in schriftlichen Topographie Klein-Asiens", Monatsberichten der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. pp. 307-323. Berlin.
- Kieppert, H.(1913a). "Hans Dernschwam ein Kleinasien Forscher des 16. Jahrhunderts", Deutsche Rundschau für Geographie, XXXV, pp. 535-546.Wien-Leipzig.
- Kieppert, H. (1913b) "Eine unbekannte Denkmünze auf Hans Dernschwam", Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft, XXXI, pp. 46-51. München.
- Leonhard, R. (1902). Paphlagonische Denkmaler. Berlin.
- Leonhard, R. (1905). Neue Funde aus dem Nördlichen Klein Asien. pp. 149-150. Berlin.
- Leonhard, R. (1915). Paphlagonia. Reisen und Forschungen Im Nördlichen Kleinasien. pp. 56-57. Berlin.
- Mordtmann, A.(1925). Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859). (Hazırlayan: F. Babinger), pp. 242-391. Hannover.
- Mordtmann, A. (1998). Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyılda Anadolu. ss. 63-64. (Çeviren: İ. Pınar). İzmir.
- Morier, J. (1812). Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, p. 351. London.
- Müderrişoğlu, F. (2006). "Anadolu' da Önemli Bir Kültürel ve Dini Merkez: Osmaniye", Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu 01-03Ekim 2004, Sempozyum Bildiri Kitabı, ss. 601-610, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Mülayim Atilla, (2011), Evliya Çelebi'nin Hayatı *Türkiye Yazarlar Birliği Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, s. 9-14, Özel Matbaa Yayınları, Ankara.

- Numan, İ. (1981). “Çankırı da Yaren Sohbetleri ve Sohbet Odaları”, Vakıflar Dergisi, Sayı: XIII, ss. 591-634, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Ökse, T. (2003). “Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolu”, Bilge Dergisi, Sayı: 34, s.15-32, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özergin, M. K. (1985). “İpek Yolu”, Boğaziçi Dergisi, Sayı: 39, ss. 7-11, İstanbul.
- Pınar, İ.(1998). Alman Gezginlerin Gözüyle 19. yy’da Anadolu Şehirleri. İzmir.
- Ramsey, W. (1960). Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. ss. 216-280. Ankara.
- Sönmez, E. (2012). “Celaliler ve Üç Evliya Çelebi”, Kebikeç Dergisi, Sayı: 33, ss. 87-110, Ankara.
- Strabon, (1966). Geographika (Çeviren: Adnan Pekman). Arkeoloji ve Sanat Yayınları. ss. 2-3, 16-19. İstanbul.
- Tanrıkulu, M. (2014). Johann Samuel Heinrich Kiepert’in Osmanlı Haritalarının Bir Değerlendirmesi”, Zeitschrift für die Welt der Türken, Vol 6, No: 2, ss,189-205, Münih.
- Tavernier, J. B. (1810). Voyages de Tavernier en Turquie en Perse et aux indes naves atlas (Hazırlayan: J. Breton). Paris.
- Tavernier, J. B. (1980). XVII Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat (Çeviren: E Gültekin). Tercüman 1001 Temel Eser. Tercüman Gazetesi Yayınları. İstanbul.
- Tavernier, J. B. (2006). Tavernier Seyahatnamesi. (Editör ve Çeviren: S. Yerasimos), Kitap Yayınevi. İstanbul.
- Toruk, F.(2008). Çankırı İzlenimleri (Seyyahlar ve Araştırmacılar). Çankırı Belediyesi Yayınları. Çankırı.
- Toruk, F (2009), “Vital Cuinet’in Gözüyle Çankırı”, Belleten, Cilt: LXXIII, Sayı: 262, ss. 721-740, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tuncer, O. C. (2007). Anadolu Kervan Yolları. s. 38. Ankara.
- Turan, O.(1946). “Selçuklu Kervansarayları”, Belleten, Sayı: X/39, ss. 471-496, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkoğlu, Ö.(1999).Salnamelerde Çankırı. ss. 319-514, Çankırı Valiliği Yayınları. Çankırı.
- Üçok, A. K.(1941). Çankırı Coğrafyası (Editör: A. Birinci). Okuyan Adam Yayınları. Ankara.
- Yenel, K. (1989). Çerkeş IV. Murat Çifte Hamamı Koruma Sağlamaştırma Çalışması. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- Yerasimos, S. (1991). Les Voyageurs Dans L’empire Ottoman (14-16 yy). pp. 130-132. Ankara.
- Yılmaz, L.(1990). Batı Karadeniz Ticaret Yolları ve Bu Yollar Üzerindeki Hanlar. Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.
- Yörük, Y. (1998). Anadolu da Aleviler ve Tahtacılar. (Hazırlayan: T. Yörük), ss. 47- 70. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara.
- Yurdaydın, H. (1976). Beyan-ı Menzili Sefer-i Irakeyn Sultan Süleyman Han. s. 31. Ankara.